

Recognition of Urban Evolution in the Historic City of Hoūsam (Rudsar) Based on Historical Written Sources and Evidence

Abstract

Historical urban fabrics have undergone continuous transformations throughout different historical periods under the influence of social, political, economic, and natural factors. These transformations often disrupt the authentic identity and spatial-structural system of such cities, making their accurate reading and interpretation increasingly difficult. Rudsar, historically referred to as "Khosham," "Khūsham," or "Hoūsam" in ancient texts, exemplifies this process of change. Up to the late Qajar period, the city preserved a cohesive set of urban elements, including the bazaar, the governor's palace, mosque, caravansary, public bath, cemetery, bridge, and its port. However, during the Pahlavi I era, urban interventions, natural disasters, and shifts in governance accelerated the destruction and transformation of these elements. As a result, the authentic identity and historical continuity of the city's fabric were severely disrupted. Moreover, the erasure of physical traces has led to scholarly disagreements about the precise location or original form of some key structures, such as the "Molla Amira cemetery" and the "Hoūsam governor's palace." Against this background, the present research seeks to answer two main questions: how did the historical transformations of Rudsar's urban fabric evolve over time, and what were the key architectural, functional, and spatial features of this historic city in its successive stages of development? The study aims to reinterpret the architectural identity and spatial-functional system of Rudsar's historic core across different historical periods, thereby contributing to the understanding of its heritage significance and informing conservation strategies. The research follows a descriptive-analytical approach, combining historical and architectural analysis. Data were collected through an extensive review of historical texts, archival records, historic maps, travelogues by both Iranian and foreign travelers, and extant physical evidence. A comparative reading of documentary sources, supported by historic map analysis, enabled the recognition of the city's spatial organization. Furthermore, a critical assessment of existing scholarly debates about the location of specific sites was undertaken, integrating written evidence with available physical traces to propose substantiated interpretations. The findings highlight Rudsar's historical significance as one of the oldest urban

Received: 07 Jul 2025

Received in revised form: 16 Aug 2025

Accepted: 23 Sep 2025

Reza Rahimnia¹ (Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of Architectural Conservation, Faculty of Architecture and Urbanism, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. E-mail: Rahimnia@arc.ikiu.ac.ir

Amirmahdi Yeilagh Beigi²

Master Student in Architectural and Urban Conservation, Department of Architectural Conservation, Faculty of Architecture and Urbanism, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. E-mail: kia.yeylaghbeigi@gmail.com

Peyman Salehi Guilani³

Bachelor in Statistics, Soumeih Sara Center, Payame Noor University, Gilan, Iran. E-mail: peyman.salehi.guilani@gmail.com

<https://doi.org/10.22059/jfaup.2026.402254.673127>

centers of Gilān and the southern Caspian region, serving as a political, economic, cultural, and educational hub under the Alavid, Buyid, Kār-Kiyā, and Safavid dynasties. A notable achievement of this research is the introduction and analysis of a Safavid map of Rudsar, presented here for the first time, which offers crucial insights into the city's spatial organization and the location of key structures during that era. Another significant outcome is the systematic identification and explanation of the different historical names attributed to Hoūsam in diverse sources, elucidating their linguistic and historical rationale. Moreover, the study has undertaken the documentation and site-location of major urban elements based on a combination of textual evidence, maps, travelogues, and remaining physical traces. By bringing these data together for the first time in a consolidated manner, the research provides a clearer picture of the historical morphology of Rudsar. In conclusion, the study underscores that despite the widespread loss of tangible evidence, a careful synthesis of textual, cartographic, and archaeological data can accurately locate architectural spaces in the historic identity of Rudsar's urban fabric.

Keywords: historical documents, historic urban fabric, Hoūsam (Hawsam), Rudsar, urban heritage

Citation: Rahimnia, Reza; Yeilagh Beigi, Amirmahdi, & Salehi Guilani, Peyman. (2025). Recognition of urban evolution in the historic city of Hoūsam (Rudsar) based on historical written sources and evidence. *Journal of Fine Arts: Architecture and Urban Planning*, 30(3), 25-42. (in Persian)

© Authors retain the copyright and the full publishing.

Publisher: University of Tehran Press.

بازشناسی و بازخوانی تحولات شهر تاریخی هوسم (رودسر) مبتنی بر تحلیل منابع مکتوب و شواهد موجود

چکیده

بافت‌های تاریخی شهرها در گذر زمان و تحت تأثیر تحولات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و طبیعی تغییر می‌کنند؛ این تغییرات گاهی درک اصالت کالبدی و عملکردی آن‌ها را مخدوش می‌سازند. رودسر که در منابع کهن با نام‌های خُشم، خُوسم، خُوسم و هُوسم آمده، نمونه‌ای از چنین دگرگونی‌هایی است. با وجود سابقه تاریخی، از بین رفتن شواهد کالبدی سبب شده خوانش دقیق نظام کالبدی و عملکردی این شهر با ابهاماتی همراه باشد. با این توضیح پژوهش حاضر در جهت

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۴/۱۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۲۵

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

رضا رحیم‌نیا^۱ (نویسنده مسئول): استادیار گروه مرمت و احیا بناهای تاریخی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی^(د)، قزوین، ایران.

E-mail: Rahimnia@arc.ikiu.ac.ir

امیرمهدی ییلاق بیگی^۲: کارشناس ارشد مرمت و احیا بناها و بافت‌های تاریخی، گروه مرمت و احیا، بناهای تاریخی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی^(د)، قزوین، ایران.

E-mail: kia.yeylaghbeigi@gmail.com

پیمان صالحی گیلانی^۳: کارشناس آمار، مرکز صومعه‌سرا، دانشگاه پیام‌نور، گیلان، ایران.

E-mail: peyman.salehi.guilani@gmail.com

<https://doi.org/10.22059/jfaup.2026.402254.673127>

پاسخ به پرسش‌های «تحولات تاریخی شهر رودسر در دوره‌های مختلف تاریخی چگونه بوده و ویژگی‌های کالبدی و عملکردی ساختارهای شکل‌دهنده بافت تاریخی چیست؟» شکل گرفته است. هدف از این مطالعه بازخوانی هویت شهری و نظام کالبدی-عملکردی آن در یک سیر تاریخی، تبیین ویژگی‌های شاخص و استخراج برخی نشانه‌های از بین رفته در بافت تاریخی است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل متون و اسناد تاریخی، نقشه‌ها، سفرنامه‌ها و برخی شواهد کالبدی موجود است. یکی از منابع شاخص تاریخی نگاره‌ای از دوره صفوی است که در این مقاله تحلیل شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که رودسر از قرن سوم هجری تا اوایل قاجار به تدریج با تقویت هسته‌های شکل‌دهنده شهر، دارای سازمان فضایی منسجمی بوده است. با این حال مداخلات شهری ناهمگون از اواخر این دوره و به‌ویژه در دوره پهلوی اول، منجر به گسست در یکپارچگی کالبدی و خدشه‌دار شدن لایه‌های هویت‌بخش محدوده تاریخی این شهر شده است.

واژه‌های کلیدی: اسناد تاریخی، بافت تاریخی، رودسر، میراث شهری، هوسم

استناد: رحیم‌نیا، رضا؛ ییلاق بیگی، امیرمهدی و صالحی گیلانی، پیمان (۱۴۰۴). بازشناسی و بازخوانی تحولات شهر تاریخی هوسم (رودسر) مبتنی بر تحلیل منابع مکتوب و شواهد موجود. نشریه هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی، ۳۰(۳)، ۲۵-۴۲.

۳۸؛ میرزا ابراهیم، ۱۳۵۵، ۱۵۶-۱۵۸؛ ۲۳۶ (Melgunov, 1868, p. 236). لیکن در طی اقدامات و مداخلات شهری در دوره پهلوی اول همه این نشانه‌ها مورد تخریب قرار گرفته است.

این شهر در سیر تحولات خود دچار تغییرات گسترده‌ای شده که نوعاً در دو سده گذشته با تخریب عمارات شاخص آن همراه بوده است. این تغییرات عمدتاً به علت جنگ‌های طایفه‌ای و محلی، حوادث طبیعی، بیماری، تغییر حکومت‌ها و تغییر نگرش‌های حاکمیتی به وجود آمده است (مرعشی، ۱۳۶۴، ۱۴۴؛ فریزر، ۱۳۶۴/۱۸۳۸، ۵۶۹). به‌ویژه موقعیت قرارگیری این شهر در نقطه مرزی محدوده استان گیلان و مازندران در این تحولات و تغییرات نقش داشته است. در پی این تغییرات و حذف شواهد و بقایای کالبدی، اختلاف نظرهایی درباره برخی از عناصر شهری وجود دارد. محدوده گورستان تاریخی ملامیره، آرامگاه‌های امامان زیدی، دارالحکومه هُوسَم برخی از این موارد هستند که وضعیت اصیل آن‌ها هنوز به‌دقت و شفاف به نتیجه نرسیده است (روحانی روانکوهی، ۱۴۰۱). در این راستا و در جهت ارائه تصویری روشن‌تر از نظام کالبدی و کارکردی این بافت تاریخی، مقاله حاضر در جهت پاسخ به سؤالات زیر شکل گرفته است:

- تحولات تاریخی بافت تاریخی رودسر در دوره‌های تاریخی چگونه پیش رفته است؟

- ویژگی‌های کالبدی و عملکردی بافت تاریخی رودسر و مجموعه‌های شهری شکل‌دهنده آن در دوره‌های مختلف چیست؟

روش پژوهش

رویکرد کلی این مطالعه کیفی بوده که با پارادایمی تفسیرگرا و مبتنی بر شواهد و اقوال تاریخی، اشارات موجود در خصوص بافت تاریخی رودسر را سازمان‌دهی کرده است. پس از بررسی و بازخوانی متون و اسناد تاریخی، روند شکل‌گیری و استقرار تا تحولات و حوادث تاریخی اثرگذار بر روی سرنواشت شهر رودسر مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به بازشناسی وضعیت گذشته و سیر تحولات شهر، منابع کتابخانه‌ای مورد استفاده اغلب متون تاریخی و اسناد اصیل مربوط به همان دوره‌ها هستند. علاوه بر این تلاش شده با تحلیل تصاویر و نقشه‌های تاریخی موجود، بخش‌های شاخص شناسایی و علی‌الخصوص تصویری دقیق از وضعیت کالبدی شهر ارائه گردد. در جهت اعتباربخشی به اطلاعات و تحلیل‌های ارائه‌شده در این مقاله تلاش شده است چند منبع به‌طور هم‌زمان برای تأیید یک موضوع مورد توجه قرار گیرد و در برخی موارد نیز برداشت‌های اولیه تاریخی با شواهد کالبدی موجود تطبیق داده شوند. در مجموع این مطالعه از بُعد فرایند چهار مرحله را طی کرده است: «بررسی و بازخوانی متون و توصیفات تاریخی»، «تحلیل تصاویر و نقشه‌های تاریخی»، «تطابق اطلاعات حاصل از بررسی متون و تصاویر تاریخی با شواهد کالبدی» و در نهایت «تهیه نقشه‌ها و خروجی‌های تصویری ساختار شهری».

پیشینه پژوهش

در کنار موضوع پژوهش که به «بازشناسی و یا بررسی تحولات شهر تاریخی» می‌پردازد، مطالعات انجام‌شده درباره موضوع «شهر تاریخی رودسر» در جهت شناخت و بازشناسی آن از موارد مهم و قابل توجه برای پیشینه پژوهش است. مطالعات مرتبط با موضوع شهر تاریخی و بازشناسی آن متنوع بوده و از نظر نوع برخورد نیز تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند. آنچه

مقدمه

بافت‌های تاریخی در روند گسترش و رشد در دوره‌های مختلف، با شکل‌گیری عناصر، اجزا و ساختارهایی همراه بوده که در قالب نظام‌های معینی، نمایانگر تحول شهر در طول تاریخ است. خوانش و درک بافت شهرهای تاریخی از طریق بازخوانی و شناخت این عناصر و ساختارها امکان‌پذیر می‌شود. از سوی دیگر، گذر زمان و تغییراتی که در شهرهای تاریخی رخ می‌دهد، می‌تواند به‌مثابه مانعی در برابر شناسایی و خوانش درست اجزا و ساختارها تبدیل گردد تا جایی که فهم صحیح از شکل شهر تاریخی و ماهیت و هویت آن را مخدوش نماید. یکی از این شهرها و بافت‌های تاریخی که دچار دگرگونی شده و بافت کنونی آن با توجه به ویژگی‌های معماری بناهای موجود در آن نمایانگر هویت و اصالت تاریخی آن نیست شهر رودسر بوده که در منابع تاریخی با نام‌هایی چون خُشم، خُوشم و یا هُوسَم از آن یاد شده است (مرعشی، ۱۳۶۴، ۱۴۴؛ مینورسکی، ۱۳۵۴/۱۹۵۵، ۷۹؛ مقدسی، ۱۳۹۹، ۷۹). مداخله در بافت تاریخی بازار، تخریب محدود عناصر و دانه‌های با ارزش فرهنگی و تاریخی برجای‌مانده از دوره‌های پیشین و نیز تخریب گورستان تاریخی ملامیره به‌ویژه محدوده واقع در میدان شهرداری فعلی، از این دست اقدامات است (نصری رودسری، ۱۳۹۴، ۲۷). با این وجود بیشتر آثار شاخص مربوط به دوره‌های متقدم‌تر در یک سیر تاریخی چند صدساله تخریب گردیده و توجه به پیشینه فضای محدوده میدان شهرداری رودسر و دیگر فضاهای با اهمیت در دوره‌های تاریخی قبل از پهلوی اول - که بخشی از بافت تاریخی این شهر بوده - کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است.

لذا این مطالعه - که بر پایه کتب، اسناد، نقشه‌ها، سفرنامه سیاحان ایرانی و خارجی و همچنین برخی شواهد محدود کالبدی فراهم آمده است - به دنبال بازشناسی تاریخی و مروری بر دوره‌های حیات شهر رودسر با نگاهی خاص به محدوده تاریخی آن است. اگرچه رودسر به‌عنوان یک شهر در قرون گذشته و در برخی کتب تاریخی مورد اشاره قرار گرفته اما کم‌تر این نشانه‌ها با نگاه بازشناسی و در جهت بررسی سیر تحولات شهر در کنار هم قرار گرفته‌اند. در این راستا هدف از مطالعه حاضر بازخوانی هویت معماری و نظام کالبدی - عملکردی محدوده مرکزی و تاریخی شهر رودسر در یک سیر تاریخی است. اهمیت پرداختن به این موضوع از آنجاست که رودسر با نام قدیمی هُوسَم در زمره یکی از شهرهای کهن گیلان و نواحی جنوبی دریای کاسپین (خزر) است که از دیرباز به‌عنوان یک مرکز مهم سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و آموزشی نقش ایفا کرده است.

پرداختن به این موضوع از این جهت ضروری است که اولاً درک فرایند تاریخی و سیر تحولات آن می‌تواند پاسخگوی عوامل چرایی وضع موجود بوده و در جهت برنامه‌ریزی صحیح اقدامات حفاظتی در مقیاس شهر کمک‌کننده باشد. ثانیاً نگاهی جامع نسبت به یکی از مراکز با اهمیت مدنیت منطقه شمال ایران که به‌عنوان یکی از مقرهای حاکمیتی علویان و بوئیان، کیانیان و صفویان بوده قابل توجه است (عظیمی، ۱۳۹۵، ۳۰۲-۳۰۷؛ مادلونگ، ۱۹۸۷، ۱۶). فضاهایی چون قبرستان ملامیره، آرامگاه حسین ناصری هُوسَمی، آرامگاه علامه ابوجعفر هُوسَمی، آرامگاه پنجعلی‌بر، دارالحکومه هُوسَم، بازار، حمام رودسر، پُل خشتی و بندر رودسر از فضاهای قابل توجه در این شهر بوده که تقریباً تا انتهای دوره قاجار نشانه‌های کالبدی این بناها وجود داشته است (مکنزی، ۱۳۵۹/۱۸۵۸، ۳۵-۳۵).

در این بین همسان با موضوع این مقاله قابل بحث و بررسی است مطالعاتی هستند که در راستای هدف کلی بازخوانی ساختار شهری در یک سیر زمانی شکل گرفته‌اند. این مطالعات اغلب با عناوین سیر تحولات سازمان یا ساختار فضایی ارائه شده و متمرکز بر نمونه موردی، شهرهای تاریخی ایران را مورد بررسی قرار داده‌اند. نمونه‌ای از این مطالعات، منصوری (۱۳۹۹) است که علاوه بر معرفی مبانی سازمان فضایی، آن را در برخی شهرهای تاریخی ایران (تبریز، قزوین، یزد، کرمان، گرگان و بوشهر) مورد بررسی قرار داده است. همچنین تحولات ساختار فضایی شهرهای تاریخی کاشان (وارثی و همکاران، ۱۳۸۵)، مشهد (نطاق و حسین‌زاده، ۱۴۰۲)، همدان (جامه‌بزرگ و همکاران، ۱۳۹۹) و شوشتر (افشارباقری و همکاران، ۱۴۰۴) نیز نمونه‌هایی هستند که با تکیه بر بازخوانی اسناد تاریخی شهر، تصویری از سیر تغییرات و توسعه را در یک سیر زمانی ارائه کرده‌اند. این دسته از مطالعات در فضای کلان بیشتر به دنبال خطوط اصلی ساختاری و تغییرات در مقیاس شهر هستند. در نتیجه تلاش دارند تحولات در دسترسی‌ها و شکل توسعه شهر را مورد کنکاش قرار دهند.

علاوه بر این دسته از مطالعات، موضع مورد بحث در این مطالعه شهر رودسر است که با نگاهی تاریخی مورد دقت نظر قرار گرفته است. اسناد، تصاویر، سفرنامه‌ها، نقشه‌ها و کتب تاریخی شامل نوشته‌های مورخانی چون الصابی، بلال آملی، ناطق بالحق، ظهیرالدین مرعشی و سفرنامه سیاحان اروپایی و ایرانی مثل جوناس هنوی^۱، جیمز بیلی فریزر^۲، میرزا ابراهیم گیلانی، چارلز مک‌نزی^۳، گریگوری ملگونوف^۴، یاسنت لویی رابینو^۵ به عنوان منابع اصلی این موضع قابل توجه خواهند بود. نقشه سال ۱۷۲۳ دریای کاسپین که بر اساس نقشه سال ۱۷۲۱ م. (عهد صفوی) کارل ون وردن^۶ تهیه و ترسیم شده (Van Verden & Delisle, 1721/ Printed) و تصاویر سکه‌های ضرب شده با نام هوسم در عهد علویان زیدی، زیاریان و بوئیان نیز از دیگر موارد بحث هستند. علاوه بر این متون و کتب تاریخی مثل تاریخ هوسم فندرسکی (۱۳۹۳)، از آستارا تا استاراباد ستوده (۱۳۷۴) و تاریخ گیلان عظیمی (۱۳۹۵) و همچنین نقشه شهر رودسر در سال ۱۳۳۰ ه.ش و عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ه.ش از دیگر منابع قابل رجوع خواهند بود.

به طور خاص مطالعات مرتبط با شهر رودسر و بافت تاریخی آن از نگاه ساختاری و کالبدی محدود است و مطالعاتی که صورت گرفته بیشتر رویدادها و اتفاقات تاریخی این شهر را مورد توجه قرار داده‌اند. اغلب منابعی که در ابتدای همین بخش مورد اشاره قرار گرفت از این دسته بوده و در آن‌ها همراه با توصیفاتی که از شهر رودسر و رویدادهای آن وجود دارد به فضاهای کالبدی در این شهر نیز اشاره شده، اگرچه مستقیماً ساختار بافت تاریخی موضوع بحث آن‌ها نبوده است. با این وجود موضوع بافت تاریخی این شهر در سال‌های اخیر و در برخی از مطالعات مستقیماً مورد توجه قرار گرفته و حتی به ویژگی‌های تعدادی از عناصر و فضاهای شاخص موجود در این بافت اشاره شده است. مطالعات صالحی گیلانی (۱۴۰۴)، الف، ب و ج، نصری رودسری (۱۳۹۴) و نیز برخی مقالات کوچکی (۱۳۹۸، ۱۳۹۷) نمونه‌هایی از آن‌ها هستند.

علاوه بر این برخی مطالعات در بخش‌هایی به تاریخ، کالبد و عملکردهای محدوده تاریخی پرداخته و تلاش کرده‌اند این تحولات را به طور مستند ارائه دهند. اغلب این مطالعات صرفاً بر تغییر و تحولات در دوره پهلوی در

این شهر متمرکز هستند. به عنوان نمونه سیدرئیس رودسری (۱۴۰۳) برخی عناصر معماری و ساختار شهر را مورد بررسی قرار داده و اسدی (۱۴۰۳) نیز به ویژگی‌های کالبدی و عملکردی برخی عناصر در مرکز شهر و محدوده میدان شهرداری فعلی پرداخته است. سعیدی رضوانی (۱۳۷۱) نیز با موضوع شهرنشینی و شهرسازی در دوره بیست ساله ۱۳۲۰-۱۳۰۰ ه.ش به بررسی زوایای شهرسازی نوین ایران در دوره پهلوی اول پرداخته و در این راستا یکی از نمونه‌های مطالعاتی وی شهر رودسر است. وی تحولات کالبدی شهر رودسر در دوره پهلوی را در قالب یک فرآیند چندمرحله‌ای دسته‌بندی و تشریح کرده است. دیگر مطالعه مرتبط پایان‌نامه عصام رودسری (۱۴۰۰) است که با موضوع تحولات تاریخی، اجتماعی و اقتصادی رودسر در دوره قاجار نگارش شده و بیشتر بر دیدگاه‌های سیاحانی که در دوره قاجار از رودسر بازدید کرده‌اند متمرکز است. این مطالعه صرفاً دوره قاجار را مورد بازخوانی قرار داده در حالی که سبقه شهر رودسر و فضاهای معماری آن به خیلی قبل‌تر بازمی‌گردد.

در این راستا متأسفانه معرفی ساختار کالبدی-عملکردی بافت تاریخی رودسر در ادوار تاریخی مختلف و بررسی ویژگی‌های آن به طور جامع مورد توجه قرار نگرفته و اغلب در این پژوهش‌ها نقاط مبهم متعددی وجود دارد. در واقع یکی از نقدهایی که در مطالعات انجام شده در خصوص شهر مذکور به چشم می‌خورد عدم توجه به تمامی لایه‌های تاریخی به لحاظ کالبدی و عملکردی است. در این پژوهش سعی شده با خوانشی همه‌جانبه، تمامی شواهد و یافته‌های موجود مورد توصیف و تحلیل قرار گیرد تا نهایتاً تصویری دقیق‌تر و روشن‌تر از ساختار شهر و اجزای شکل‌دهنده آن در ادوار مختلف تاریخی ارائه گردد.

شهر تاریخی رودسر (هوسم)^۷

با تشکیل حکومت علویان در طبرستان در سال ۲۵۰ ه.ق ارتباط شهرهای طبرستان با هوسم به طور گسترده‌ای افزایش یافت و به ویژه گروه‌های علوی به شکلی فزاینده به این شهر وارد شدند (فندرسکی آیتی، ۱۳۹۳، ۱۳). در سال ۲۸۷ ه.ق ناصر کبیر رهبر جنبش شیعیان زیدی یکی از اصلی‌ترین مراکز خود را در هوسم «رودسر» قرار داد و از آن زمان بود که نوشتن، خواندن، سوادآموزی، آموزش و در مجموع پیش‌های فرهنگی به طور سیستماتیک با ایجاد مدارس و نهادهای آموزشی و فرهنگی در هوسم رواج یافت و این امر بعدها به تدریج در گیلان نیز گسترش یافته است. هوسم از آن زمان تا دوپست و پنجاه سال مرکزیت علمی و مذهبی و سیاسی خود را در گیلان بیه پیش حفظ کرد و اگرچه از آغاز قرن ششم ه.ق به بعد بود که به تدریج لاهیجان - در اثر ناامن شدن هوسم توسط شیعیان اسماعیلی - جای هوسم را گرفت؛ اما با این حال این شهر تا سال‌ها همچنان به عنوان یکی از مراکز قدیمی علم و فرهنگ و مذهب در گیلان شناخته می‌شده و در این میان علمای بزرگی در حوزه علم و کلام و فقه با پسوند هوسمی برخاسته‌اند و کتاب‌های متعددی نیز توسط آنان نوشته شده است (عظیمی، ۱۳۹۵، ۳۰۵-۳۰۷؛ فندرسکی آیتی، ۱۳۹۳، ۶۶-۱۰۳). آنچه در ادامه آمده توصیفات و مشاهداتی است که با توجه به این سبقه تاریخی و به تفکیک دوره‌های مختلف از این شهر ارائه شده است.

رودسر (هوسم) در دوره علویان زیدی تا سلجوقیان

درباره پیشینه شهر تاریخی رودسر یکی از اولین منابع و اشارات،

ه.ق. ۴۰۰ و ه.ق. ۴۴۰^{۱۵} (افتخاری و زیاری، ۱۳۹۸، ۴۰-۴۱ و ۵۱-۵۶) و همچنین اشاره مقاله سکه‌شناسی به اینکه هوسم جزو چهار ضرابخانه شمال ایران در دوران زیاریان بوده تصدیقی بر این موضوع است (فرای، ۱۹۶۳/۱۳۶۳، ۳۲۴). وفات علامه ابوجعفر هوسمی در سال ۴۵۵ ه.ق (فندرسکی آیتی، ۱۳۹۳، ۷۲) که مرقد وی به نقل از مرعشی در گورستان رودسر بوده (مرعشی، ۱۳۳۳، ۳۴۶)؛ همچنین وفات حسین ناصری هوسمی در ۴۷۲ یا ۴۷۶ ه.ق در هوسم و ساخت آرامگاه برای وی در کنار آرامگاه المهدی‌الدین‌الله از دیگر موارد مرتبط با این محدوده از شهر است (مادلونگ، ۱۹۸۷، ۳۲۴). در کتاب تاریخ طبرستان و حدود سال ۵۰۱ ه.ق نیز بدون اشاره به موقعیت مکانی از بازار و خانقاه در هوسم نام برده شده (ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰، ج. ۲، ۳۷) و شواهدی مبنی بر وجود بازار، مدارس مذهبی و کتابخانه نیز در هوسم وجود دارد^{۱۶} (فندرسکی آیتی، ۱۳۹۳، ۵۷ و ۶۶ تا ۱۰۳)؛ مواردی که در جدول ۱ به‌صورت خلاصه ارائه و در تصویر ۱ تا حد امکان جانمایی شده است.^{۱۷}

رودسر (هوسم) در دوره ایلخانی و تیموری

آن گونه که مادلونگ (۱۹۸۷، ۱۵۴) اشاره می‌کند در کتاب اخبار الائمه‌الزیدیه اشاراتی در خصوص بازسازی مقبره‌های المهدی‌الدین‌الله و حسین ناصری هوسمی که مؤید وجود گورستان ملاامیره در سال ۶۰۷ ه.ق است وجود دارد. اشاره به نام حاکم هوسم در تاریخ اولجایتو (قاشانی، ۷۵۲ ه.ق، ۱۶۱۸) به نقل از اصیل‌الدین زوزنی نیز می‌تواند دلیلی بر وجود دارالحکومه در هوسم در این دوران باشد. در همین خصوص مادلونگ (The Encyclopedia of Islam 2004, p. 363) اشاره می‌کند که: «در اوایل قرن هشتم ه.ق به نظر می‌رسد که هوسم^{۱۸} به‌عنوان یک مرکز اداری دوباره اهمیت یافته باشد چراکه سکه‌ای به ضرب هوسم و به نام ایلخان ابوسعید بین سال‌های ۷۳۳ تا ۷۳۶ یافت شده است».

در این بازه زمانی ظهیرالدین مرعشی اشاره‌ای به ویرانی شهر هوسم کرده ولیکن از زمان وقوع و علت آن مطلبی ذکر نکرده است. وی در خصوص ساخت میدان جدید و عمارات جدید در آن شهر (نزدیکی دو آب و محله

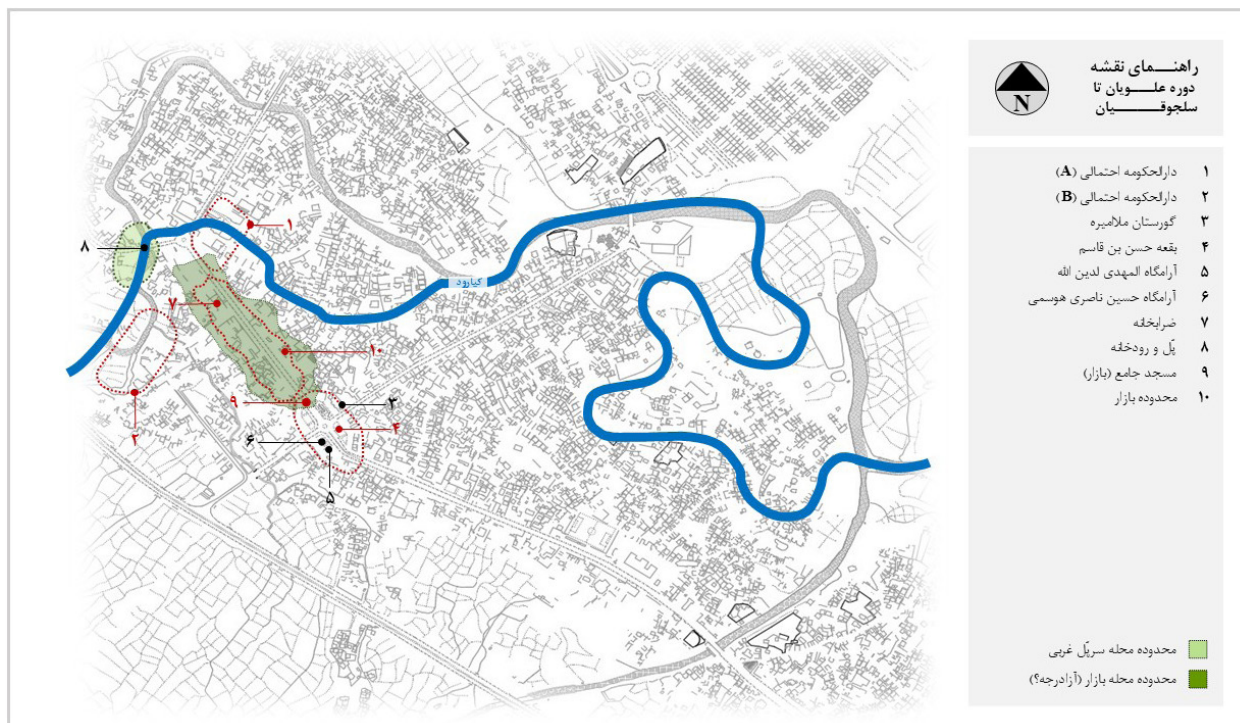
توصیفاتی است که در گروهی از متون تاریخی آمده و مادلونگ (۱۹۸۷، ۱۶-۱۰۱) به آن‌ها اشاره کرده است. اشاره الصابی از کاتبان آلبویه در کتاب التاجی^{۱۹}، به هوسم و معرفی آن به‌عنوان مرکزیت علویان زیدی در سال ۲۸۷ ه.ق^{۲۰} (به نقل از مادلونگ، ۱۹۸۷، ۱۶)، توصیف تنمه‌المصاییح نوشته علی بن بلال آملی که به‌طور هم‌زمان هم از هوسم نام برده و هم به حضور ناصر کبیر^{۲۱} اشاره کرده است (مادلونگ، ۱۹۸۷، ۷۳)، شرح وقایع سال ۲۸۷ ه.ق در کتاب الافاده فی تاریخ‌الائمه‌الساده تألیف الناطق‌بالحق همراه با نام بردن از هوسم و حضور ناصر کبیر در آن، مسلمان شدن مردم به‌وسیله او و وجود دارالحکومه در آن^{۲۲} (مادلونگ، ۱۹۸۷، ۸۸-۸۹) نمونه‌هایی از این اشارات هستند. در کنار نام بردن متون تاریخی از شهر هوسم، یکی از محدوده‌های مهم در آن «گورستان تاریخی ملاامیره» است که در سال ۳۱۶ ه.ق به‌واسطه دفن یکی از امامان علوی زیدی بنام حسن بن قاسم مورد توجه مردم بوده به‌طوری‌که در آنجا زیارتگاه و بقعه‌ای ساخته می‌شود (مادلونگ، ۱۹۸۷، ۱۰۱) و در ادامه نیز سایر بزرگان، حکام و عالمان زیدیه بعد از او در آنجا به خاک سپرده می‌شوند. این در حالی است که برخی اشارات دیگر نیز می‌توانند قابل توجه باشند.^{۲۳}

علاوه بر موارد اشاره‌شده، در احسن‌التقاسیم مقدسی در خصوص شهر هوسم با ذکر نام خشم^{۲۴} برای اولین بار این چنین ذکر شده که «خشم شهریست که داعی در آنجاست و بازاری پررونق و شلوغ دارد، در سمتی از بازارها جامعی [مسجدی] قرار گرفته و در گوشه‌ای از شهر رودخانه‌ای قرار دارد که پلی بزرگ بر روی آن بنا شده است. در آن شهر خانه امیر وجود دارد که همانند [خانه امیر در] تارم کوچک است»^{۲۵} (مقدسی، ۸۹۹ ه.ق، ۱۷۲). ابوریحان بیرونی نیز در کتاب القانون‌المسعودی از این شهر با عنوان «خوسم» یاد کرده (بیرونی، ۵۰۱ ه.ق، ۸۳) و در سفرنامه ابودولف که مربوط به سال‌های ۳۴۱ تا ۳۴۸ ه.ق است نام این شهر با نام «خشم» آمده است (مینورسکی، ۱۹۵۵/۱۳۵۴، ۷۹). همچنین در حدود‌العالم (اواخر قرن چهارم) نیز به نام هوسم اشاره شده است (ستوده، ۱۳۶۲، ۱۴۸). همراه با اشارات تاریخی، تأیید وجود ضرابخانه در هوسم نیز قابل توجه است. سکه‌های مکشوفه ضرب هوسم از جمله در سال‌های ۳۷۴

جدول ۱. توصیفات مرتبط با عناصر محدوده بافت تاریخی رودسر در دوره‌های علویان زیدی تا سلجوقیان

رد	فضای معماری	عملکرد	منبع	توضیحات
۱	دارالحکومه احتمالی (A)	سیاسی	(الصابی، بلال آملی و ناطق‌بالحق به نقل از مادلونگ، ۱۹۸۷، ۱۶ و ۷۳ و ۸۸-۸۹؛ مقدسی، ۸۹۹ ه.ق، ۱۷۲)	مقدسی موقعیت دارالحکومه (خانه امیر) را ذکر نکرده و هر دو محدوده در نقشه با توجه به نشانه‌ها در دوره‌های بعد هستند.
۲	دارالحکومه احتمالی (B)	سیاسی	(مادلونگ، ۱۹۸۷، ۱۶ و ۷۳ و ۸۸-۸۹ به نقل از الصابی، بلال آملی و ناطق‌بالحق؛ مقدسی، ۸۹۹ ه.ق، ۱۷۲)	
۳	گورستان ملاامیره	مذهبی	(مرعشی، ۱۳۳۳، ۳۴۶؛ مادلونگ، ۱۹۸۷، ۱۰۱ و ۳۲۴؛ روحانی رانکوهی، ۱۴۰۱)	-
۴	بقعه حسن بن قاسم	مذهبی	(مادلونگ، ۱۹۸۷، ۱۰۱)	از امامان زیدی
۵	آرامگاه المهدی‌الدین‌الله	مذهبی	(مادلونگ، ۱۹۸۷، ۳۲۴؛ روحانی رانکوهی، ۱۴۰۱)	-
۶	آرامگاه حسین ناصری هوسمی	مذهبی		-
۷	ضرابخانه	اقتصادی	(افتخاری و زیاری، ۱۳۹۸، ۴۰-۴۱ و ۵۱-۵۶)	یکی از ۴ ضرابخانه شمال ایران
۸	پُل و رودخانه	ارتباطی	(مقدسی، ۸۹۹ ه.ق، ۱۷۲)	-
۹	مسجد جامع احتمالی	مذهبی		مسجد بازار ^{۱۸}
۱۰	دکان و بازار	اجتماعی - اقتصادی		-

تصویر ۱. جانمایی عناصر بافت تاریخی رودسر در دوره‌های علویان تا سلجوقیان (با توجه به اطلاعات جدول ۱)

رودسر (هوسم) در دوره صفویه، افشاریه و زندیه

در این دوره رودسر به عنوان یک مرکز تجاری قابل توجه ویژه است. آبل پینسون^{۲۵} در سال ۱۵۹۹ م. به فعالیت بندر (اسکله) رودسر اشاره داشته (Ross, 2004, p. 101) و در یک مباحثه نامه صفوی مربوط به اسناد خاندان صدیقی که در سال ۱۱۰۰ ه.ق (۱۰۶۷ ه.ش) تنظیم شده، نام محله «پنجعلی‌بر رودسر» برای اولین بار در منابع ذکر شده است (کوچکی، ۱۳۹۸، ۲۶). همچنین بر اساس اطلاعات موجود در مباحثه نامه دیگری مربوط به عصر صفوی (سال ۱۱۱۵ ه.ق) موقعیت مکانی قهوه‌خانه‌ای که روی بقیع حسین‌نصری هوسمی قرار داشته چنین بیان شده: «مقر دو باب دکان متصل بهم واقع در رودسر محاذی [مقابل] بقیع آستانه متبر که حسین ناصر علیه‌الرحمه بدین حدود: قبلی [جنوبی] راه بازار، شرقی دکان حاجی محمد رودسری، بحری [شمالی] ورثه آقا علی رودسری، غربی دکان حاجی محمدعلی رودسری» (کوچکی، ۱۳۹۷، ۱۴-۱۵). همان‌طور که پیش‌ازین هم اشاره شد مزار حسین ناصر هوسمی در گورستان تاریخی ملامیره قرار داشته و راینو مکان این گورستان را بیرون از بازار رودسر اعلام کرده است.

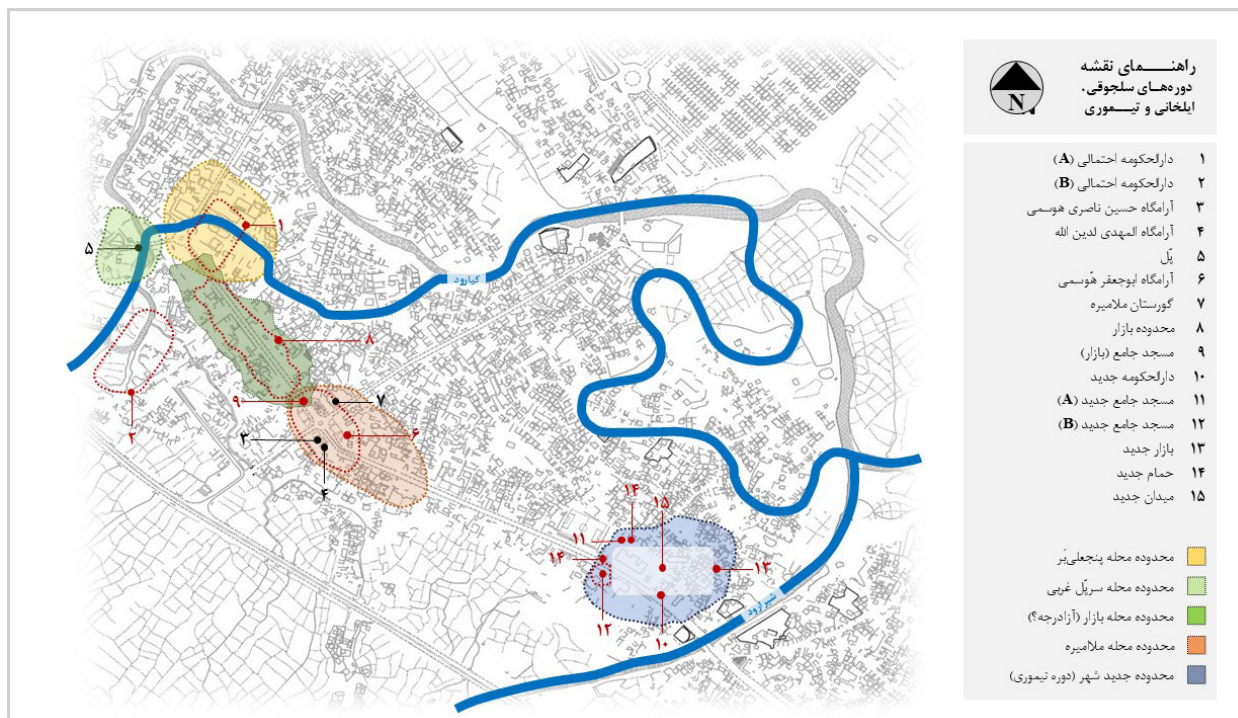
یکی از منابع اصلی در این بخش نقشه سال ۱۷۲۳ م. دریای کاسپین است که برگرفته از نقشه ون وردن در سال ۱۷۲۱ م. تهیه و ترسیم شده است (Van Verden & Delisle, 1721/ Printed 1723). این نقشه مربوط به آخرین سال‌های حکومت شاه سلطان حسین صفوی است که نشانه‌هایی از بافت قدیم رودسر در آن قابل تشخیص است. مکان‌هایی نظیر پُل (Pont)^{۲۶}، دارالحکومه (Chateau)^{۲۷}، بندر رودسر (Port)^{۲۸}، یک بنای دینی مذهبی که با توجه به شکل آن می‌تواند مسجد و یا مدرسه‌ای مذهبی باشد و برخی از دیگر عناصر شهری در آن مشخص است (تصویر ۳). در این نقشه نام رودسر به صورت Krudusel آمده است.^{۲۹} جوناس هانوی (Hanway)

ملاامیره) در حوالی سال ۸۲۱ ه.ق مطالبی را این چنین ذکر کرده است: «... و بعد از آن موضعی را قریب به کنار گوارود انتخاب کرده، مسجد جامع احداث فرمودند و به در مسجد، میدان بزرگ بساختند و به طرف شرقی آن میدان، بازار و دکان بنیاد کردند و به در مسجد حمام بنیاد کرده، تمام ساختند و بعد از آن طرف جنوبی آن میدان حرم‌سرای را احداث نموده، قصر مرغوبی در [آنجا] انجام کردند و طویله اسبان و موضع و مسکن مترددان و صفه اهل دیوان را به سعی تمام به اتمام رسانیدند و رودخانه‌ای که از آب پلارود به نیم فرسخی شهر جاری بود، بفرمود به چند قدم بالاتر آن رودخانه چنان جوی کنند که آب آن به پهلوی آن حرم‌سرا، به طرف جنوبی جاری شد و آن نهر را شیرارود می‌گویند و اکنون نیز همچنان جاری است...» (مرعشی، ۱۳۶۴، ۱۴۴). وی در ذکر وقایع سال ۸۲۲ ه.ق نیز به مزار ابوجعفر هوسمی^{۳۰} در رودسر اشاره کرده است؛ این نشان می‌دهد که مقبره وی تا زمان حیات مرعشی (قرن نهم ه.ق) در رودسر زیارتگاه مردم بوده است. همچنین وی تلویحاً به سکونتگاهی انسانی از مزار ابوجعفر هوسمی تا کله‌دره^{۳۱} (مرعشی، ۱۳۶۴، ۳۴۶)، فرضه (بندر) هوسم (مرعشی، ۱۳۶۴، ۱۷۸، ۱۸۸، ۳۵۸ و ۴۵۷) و در قسمت وقایع جنگ رودسر که میان دو حاکم کیایی در سال ۸۴۵ ه.ق رخ داده، به سرپُل رودسر نیز اشاره کرده است.^{۳۲} (مرعشی، ۱۳۶۴، ۲۴۳). دیگر موضوع مورد اشاره در توصیفات مرعشی دفن پادشاهان کیایی و فرزندان‌شان در گورستان ملامیره و ساخت عمارت برای آن‌ها در کنار آرامگاه افرادی چون حسین ناصر هوسمی است که تأکیدی بر اهمیت این گورستان تاریخی است.^{۳۳} علاوه بر اشارات مرعشی، وجود حمام در رودسر به سال ۸۸۳ ه.ق و با موقعیت مکانی نامشخص نیز در توصیفات رابینو (Rabino, 1917, 368) قابل توجه است. اطلاعات و توصیفات آن که به‌طور خلاصه در جدول ۲ و در تصویر ۲ تا حد امکان جانمایی شده است.

جدول ۲. توصیفات مرتبط با عناصر محدوده بافت تاریخی رودسر در دوره‌های خوارزمشاهی، ایلخانی و تیموری

رد	فضای معماری	عملکرد	منبع	توضیحات
۱	دارالحکومه احتمالی (A)	سیاسی - اداری	(مقدسی، ۸۹۹ ه.ق، ۱۷۲) (The Encyclopedia of Islam, 2004, 363)	-
۲	دارالحکومه احتمالی (B)	سیاسی - اداری		-
۳	آرامگاه حسین ناصری هوسمی	مذهبی	(مادلونگ، ۱۹۸۷، ۱۵۴)	اشاره به بازسازی مقبره‌ها
۴	آرامگاه المهدی لدین الله	مذهبی		
۵	پُل	ارتباطی	(مرعشی، ۱۳۶۴، ۲۴۳)	-
۶	آرامگاه ابوجعفر هوسمی	اجتماعی - اقتصادی	(مرعشی، ۱۳۳۳، ۳۴۶)	
۷	گورستان ملامیره	مذهبی	(مرعشی، ۱۳۶۴، ۲۲۳؛ مادلونگ، ۱۹۸۷، ۱۵۴؛ روحانی رانکوهی، ۱۴۰۱)	-
۸	دکان و بازار	اجتماعی - اقتصادی	(The Encyclopedia of Islam, 2004, 363)	-
۹	مسجد جامع	مذهبی	(مقدسی، ۸۹۹ ه.ق، ۱۷۲)	-
۱۰	دارالحکومه جدید	سیاسی - اداری	(مرعشی، ۱۳۶۴، ۱۴۴)	-
۱۱	مسجد جامع جدید (A)	مذهبی		در نزدیکی بقعه آقا سید محمد
۱۲	مسجد جامع جدید (B)	مذهبی		از مساجد شاخص بخش شرقی
۱۳	بازار جدید	اقتصادی		-
۱۴	حمام جدید	اجتماعی - اقتصادی		-
۱۵	میدان جدید	مذهبی		-

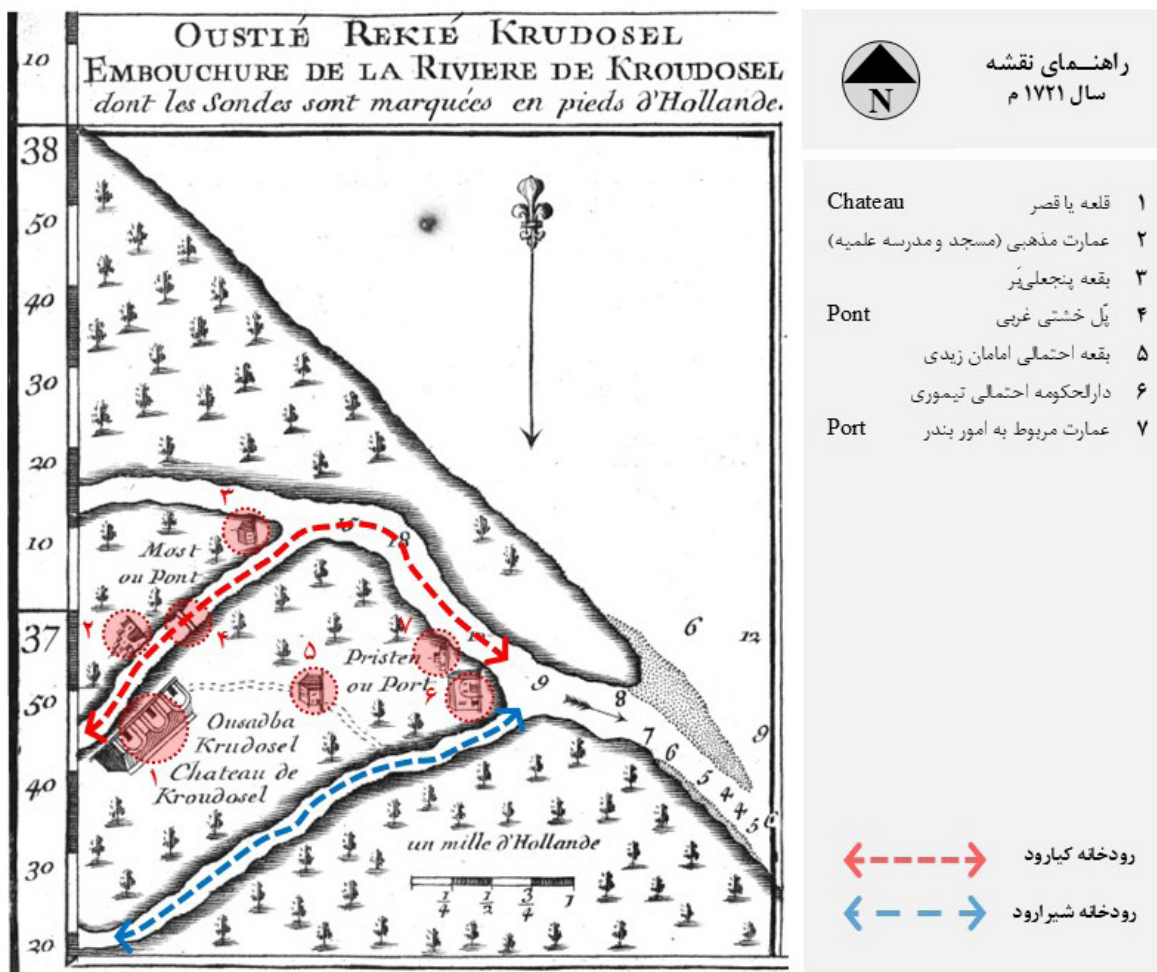
تصویر ۲. ساختار عناصر بافت تاریخی رودسر در دوره‌های ایلخانی و تیموری (با توجه به اطلاعات جدول ۲)

قلعه اطلاعات دقیقی ارائه نکرده است. گملین (Gmelin, 1774, p. 359) نیز بدون اشاره به ویژگی کالبدی خاصی از شهر آن را به حالت ویران شده بیان کرده است. مواردی که به‌طور خلاصه در جدول ۳ و مکان‌یابی آن‌ها نیز در تصویر ۴ تا حد امکان ارائه شده است.

۱۱۲۱ ه.ش از رودسر دیدن کرده و اشاره‌ای (1753, p. 115) نیز در سال ۱۷۵۶ م. را ذکر کرده و البته در مورد جانمایی این به بازار رودسر داشته ولیکن موقعیت بازار در نوشتار وی مشخص نیست. بوتکوف (Бутков, 1869, p. 419) نیز در خصوص وقایع جنگی که بین لشکر قاجار با افغان‌ها در رودسر گزارش شده تصرف یک قلعه در نزدیکی رودخانه رودسر در سال ۱۷۵۶ م. را ذکر کرده و البته در مورد جانمایی این

تصویر ۳. رودسر در نقشه سال ۱۷۲۱ م دریای کاسپین، دوره صفویه، منتشرشده در سال ۱۷۲۳ (Van Verden & Delisle, 1721/ Printed 1723)

جدول ۳. توصیفات مرتبط با عناصر محدوده بافت تاریخی رودسر در دوره‌های صفویه، افشاریه و زندیه

ردیف	فضای معماری	عملکرد	منبع	توضیحات
۱	دارالحکومه صفوی احتمالی (A)	سیاسی - اداری	(مقدس، ۸۹۹ ه.ق، ۱۷۲)	-
۲	دارالحکومه صفوی احتمالی (B)	سیاسی - اداری	(Butkov, 1869, 419) (Van Verden & Delisle, 1721/ Printed 1723)	-
۳	گورستان ملاامیره	مذهبی	(کوچکی، ۱۳۹۷، ۱۴-۱۵؛ روحانی رانکوهی، ۱۴۰۱)	سند مباحثه‌نامه صفوی (۱۱۱۵ ه.ق) مربوط به خاندان صدیقی
۴	پل غربی	ارتباطی	(Van Verden & Delisle, 1721/ Printed 1723)	-
۵	بقعه حسین ناصری هوسمی	مذهبی	(کوچکی، ۱۳۹۷، ۱۴-۱۵)	-
۶	محدوده بازار	اجتماعی - اقتصادی	(Hanway, 1753, 115) (کوچکی، ۱۳۹۷، ۱۴-۱۵)	-
۷	عمارت بندر رودسر	اقتصادی	(Ross, 2004, 101) (Van Verden & Delisle, 1721/ Printed 1723)	-
۸	بقایای دارالحکومه تیموری	سیاسی - اداری	(Van Verden & Delisle, 1721/ Printed 1723)	-
۹	مسجد جامع (A)	مذهبی	(مقدس، ۸۹۹ ه.ق، ۱۷۲)	-
۱۰	مسجد جامع و مدرسه مذهبی (B)	مذهبی	(Van Verden & Delisle, 1721/ Printed 1723)	-
۱۱	بقعه پنجعلی‌بر احتمالی	مذهبی	(Van Verden & Delisle, 1721/ Printed 1723) (کوچکی، ۱۳۹۸، ۲۶)	در متن سند کوچکی، محله پنجعلی‌بر ذکر شده است.

تصویر ۴. ساختار عناصر بافت تاریخی رودسر در دوره‌های صفویه، افشاریه و زندیه (با توجه به اطلاعات جدول ۳)

کرده است (Holmes, 1845, p. 133) اشارات مذکور می‌تواند بیان‌کننده یکی از مقبره‌های امامان زیدی واقع در گورستان ملامیره باشد که در آن عهد وجود داشته است. پُهلر^{۳۳} (۱۸۵۸-۱۳۹۸/۱۸۶۰، ۳۷) نیز در توصیفاتش از رودسر در سال ۱۸۵۸ م. (۱۲۳۷ ه.ش) با اشاره به پُلی بر روی کیارود به وجود میدانی به شکل اهلیجی (بیضی) و بازار اطراف آن اشاره کرده که به نظر می‌رسد با چمن‌زار سبز همسان باشد.

علاوه بر این توصیفات، میرزا ابراهیم گیلانی در سال ۱۲۳۷ ه.ش به قبرستان ملامیره (سبززار بزرگ)، بازار بزرگی به طرح کاروانسرا (با چهار دروازه، یک‌صد و ده باب دکان سفال‌پوش، دو باب مسجد و یک باب حمام و بر سر رودخانه کیارود به یک پُل آجری دو چشمه اشاره داشته است (میرزا ابراهیم، ۱۳۵۵، ۱۵۶-۱۵۸). مکنزی نیز توصیفاتش در سال ۱۸۵۸ م. (۱۲۳۷ ه.ش) از این شهر دارد و به پُل خشتی دو دهانه کیارود، بازار بزرگ به طرح کاروانسرا با چهار دروازه و دکان‌های بازار، دو باب مسجد، چهار تکیه و پنج امام‌زاده و دو باب حمام، درختان آزاد - که می‌تواند نشانگر همان محله آزادرجه باشد - و نیز مقبره‌ای خرابه اما زیبا در آزادرجه - که به نظر می‌رسد همان مقبره حسین ناصری هوسَمی است - اشاره می‌کند. وی همچنین اشاره‌ای تلویحی به فعال بودن بندر رودسر داشته و به گورستان ملامیره، قبرهای آن و ذکر موقعیت مکانی آن که خارج از رودسر است اشاره داشته است (مکنزی، ۱۳۵۹/۱۸۵۸، ۳۵-۴۸). در بین سال‌های ۱۲۳۷ تا ۱۲۳۹ ه.ش ملگونوف از رودسر بازدید کرده و اشاراتی در خصوص پُل خشتی کیارود، بازار به شکل کاروانسرا، وجود مساجد و تکایا، گورستان ملامیره داشته است (Melgunov, 1868, p. 236). همچنین در سال ۱۲۵۱ ه.ش اجاره‌نامه‌ای توسط دوستعلی خان معیرالممالک تنظیم شده که اشاره به بازارچه و دکاکین بازار و اصطبل رودسر قابل توجه است (ساکما، ۱۲۸۹ ه.ق، ۱-۳).

رودسر (هوسَم) در دوره قاجاریه

یکی از سندهای مرتبط با این دوره مصالحه‌نامه‌ای به سال ۱۲۲۵ ه.ق است که با عنوان اختلافات ملکی بستگان منجم‌باشی با ورثه شیخ جعفر رودسری مشخص شده است (ساکما، ۱۲۲۵ ه.ق، ۱-۳). در این سند چندین بار عبارات «... واقعه در سِر پُل خشتی^{۳۴}»، «... واقعه در جوار پُل خشتی...»، «... همه جای رودخانه کیارود...»، «... همه جای راه شاهی...» ذکر شده‌اند. اطلاعات مفید و دقیق این سند به‌وضوح بیان می‌کند که اراضی اشاره شده شامل محله‌های پنجعلی‌بر و سِر پُل خشتی است؛ ضمناً به یک مدرسه هم با عنوان «... جنب مدرسه قدیم...» اشاره شده که به نظر می‌رسد همان حوزه علمیه قدیمی موجود در محله سِر پُل غربی باشد که نصیری رودسری (۱۳۹۴، ۴۷) از وجود آن در محدوده محله سِر پُل (در خیابان هجرت فعلی) خبر داده است.^{۳۵} علاوه بر این در صلح‌نامه قاجاری دیگری متعلق به سال ۱۲۴۴ ه.ق، بافت قدیم رودسر با عنوان «سامان کهنه‌رود» و اماکنی چون «بازار» و «دکاکین» مورد اشاره قرار گرفته است (ساکما، ۱۲۴۴ ه.ق، ۱-۳). فریزر (Fraser, 1826, pp. 116-117) در سفرش به ایران و رودسر توصیف کوتاهی از پُل خشتی کیارود دارد. در سال ۱۸۳۴ م. و در سفر دوم فریزر از رودسر نیز در خصوص بازار و دروازه شهر اشاراتی آمده است (فریزر، ۱۳۳۸/۱۳۶۴، ۵۶۹-۵۶۶). اشاره وی به دروازه شهر مبهم بوده فلذا می‌تواند نشانه‌ای مبنی بر وجود دروازه درب‌های ورودی بازار باشد. ابوت در سال ۱۸۴۳ م. (۱۲۲۲ ه.ش) با اشاره به رودخانه کیارود و پُلی یک دهانه در فاصله کمی پس از خروج از بازار، به سنگ‌های قبور قدیمی با نوشته‌های عربی اشاره کرده است (ستوده، ۱۳۷۴، ۲۱۸ به نقل از ابوت). هولمز نیز در سال ۱۸۴۴ م. (۱۲۲۳ ه.ش) ضمن اشاره به نام «کیارود» و نیز اشاره به «پُل خشتی» و توصیفی مختصر از بازار به یک فضای چمن‌زار سبز با طاق‌هایی بلند از سنگ‌های تراشیده شده و آجرکاری در محوطه‌اش یاد

همچنین در گزارش ستاد ارتش هندوستان (General staff India, 1923)، 222) مربوط به حدود سال ۱۹۲۰ م. (۱۲۹۹ ه.ش) به پُل خشتی غربی و محله سَر پُل اشاره شده است. میرابوالقاسمی و کوچک پور (۱۳۶۹، ۹۵) نیز در خاطرات خود از رودسر در سال ۱۳۰۱ ه.ش به محله آزاد رجه اشاره داشته است. همچنین خوانش اسناد وزارت دارایی در خصوص حمام رودسر و اسناد مربوط به خرید و فروش قریه رودسر که در بخش‌های پهلوی ارائه خواهد شد می‌تواند مؤید جانمایی احتمالی حمام قاجاری رودسر باشد. این مجموعه توصیفات وضعیت شهر را در دوره قاجار مشخص کرده و خلاصه آن در جدول ۴ و جانمایی تصویری آن‌ها نیز تا حد امکان در تصویر ۵ ارائه شده است.

رودسر (هوسَم) در دوره پهلوی اول

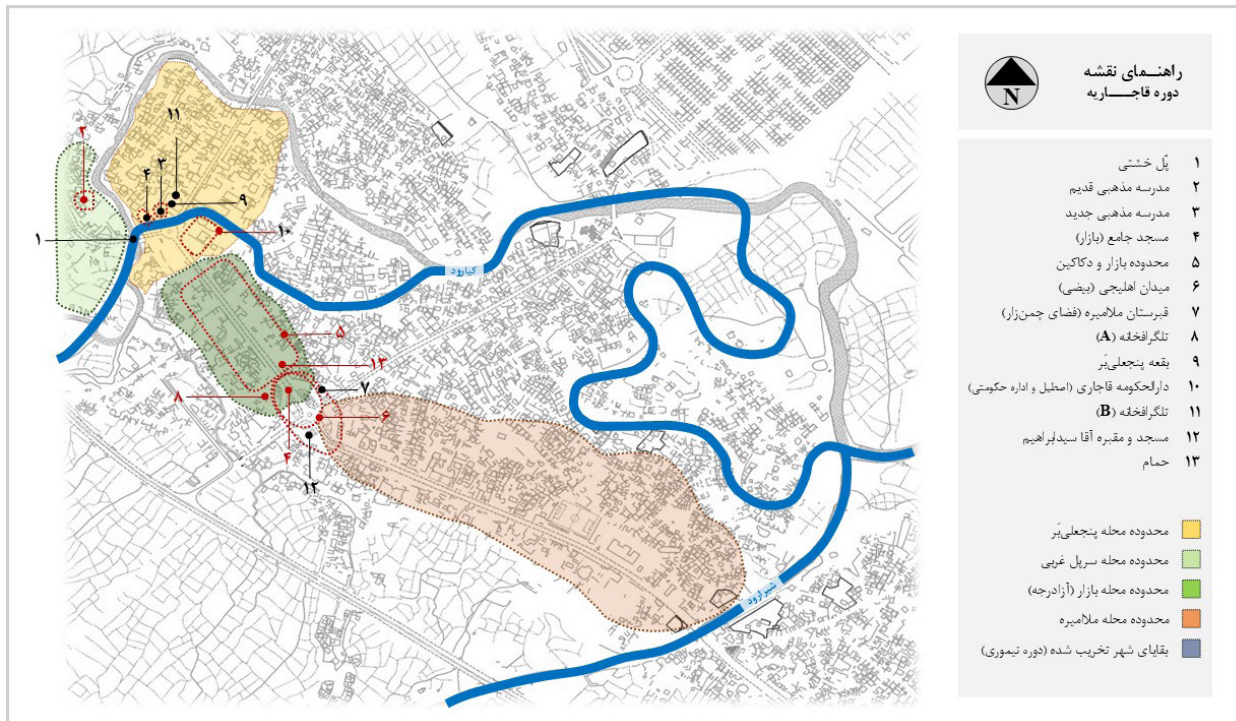
در این دوره پایه‌گذاری تغییرات گسترده در بافت تاریخی رودسر آغاز شد. در رودسر به واسطه تملک تمامی املاک بافت شهر به وسیله شخص رضاخان و ضمیمه نمودن آن‌ها به املاک اختصاصی خود این تغییرات گسترده و قابل توجه هستند^{۳۴} برابر خوانش اسناد مربوط به وزارت داخله (سال ۱۳۰۷ ه.ش) در راستای احداث خیابان شاهپور (پهلوی سابق و امام خمینی فعلی) مشخص گردید که تصمیم اولیه اداره بلدیه رودسر حفظ عمارات و ابنیه شاخص، دکاکین و مسجد و ایجاد مسیری که تضييع منافع عمومی در آن به مراتب کم‌تر و فقط منجر به تخریب کاروانسرای شخصی در مجاورت بازار بوده قابل توجه است. لیکن با تصمیم کمیسیونی در وزارت داخله مقرر می‌گردد ادامه توسعه خیابان با تخریب بافت اصلی بازار به‌طور مستقیم و بدون اعوجاج (به سمت ملامیره و سرپل شرقی)

اشارات و توصیفات معصوم علی‌شاه در سال ۱۲۷۵ ه.ش به بندر رودسر، پُل خشتی، بازار رودسر و تلگراف‌خانه رودسر در بیرون بازار (نائب‌الصدر شیرازی، ۱۳۹۳، ۸۱)؛ ذکر رویدادهای سال ۱۲۸۷ ه.ش توسط اعظم قدسی (۱۳۷۹، ۲۱۹ و ۲۲۱) و اشاره به محوطه بزرگ و بازاری که دورتادور دکاکین و تجارتخانه وجود دارد دو نمونه دیگر از متون توصیفی شهر در دوره قاجار است. علاوه بر این رابینو (۱۹۱۷، ۳۶۴-۳۶۵) این‌طور عنوان می‌کند که «رودسر شامل دو محله به نام رودسر و سَر پُل است. در اولی پُل قدیمی در بالای کیارود بنا شده و نزدیک آن مسجد و اداره تلگراف و بازاری بزرگ به شکل کاروانسرای چهاردر است». وجود مسجد و اداره تلگراف در حوالی پُل و بازار مؤید موقعیت مکانی آن‌ها در محله پنجعلی‌بر است که این موارد با نقل‌قول قدما و پیران رودسر نیز مطابقت دارد. رابینو همچنین به بازار کوچک سَر پُل شرقی و پُل چوبی واقع بر شیرارود و همچنین به اداره گمرک و انبار نفت در ساحل دریا و فعالیت بندر رودسر و تجارت با بادکوبه اشاراتی داشته است. وی همچنین اضافه می‌کند که: «در خارج بازار رودسر قبرستانی قدیمی به چشم می‌خورد که ملامیره نام دارد و در آنجا درخت‌های آزاد مقدس قطوری (حدود میدان شهرداری فعلی به سمت شرق) دیده می‌شوند. روی قبرها نوشته‌هایی به عربی دیده می‌شود ولی وضع آب‌وهوا آن قدر در نوشته‌ها اثر گذاشته که نمی‌توان آن‌ها را خواند. این قبرستان به قرن نهم هجری تعلق دارد و نزدیک آن یک مسجد و مقبره‌ای به نام آقا سید ابراهیم دیده می‌شود» (Rabino, 1917, pp. 337-338). علاوه بر متون تاریخی و سفرنامه‌های مرور شده در مصالحه‌نامه قاجاری مربوط به ۱۲۲۵ ه.ق (ساکما، ۱۳۲۵ ه.ق، ۱-۳) و

جدول ۴. توصیفات مرتبط با عناصر محدوده بافت تاریخی رودسر در دوره قاجار

رد	فضای معماری	عملکرد	منبع	توضیحات
۱	پُل خشتی	ارتباطی	(Melgunov, 1868, 236; Fraser, 1826, 116-117) (نائب‌الصدر شیرازی، ۱۳۹۳، ۸۱؛ ساکما، ۱۳۲۵ ه.ق، ۱-۳؛ میرزا ابراهیم، ۱۳۵۵، ۱۵۶-۱۵۸)	پُل آجری دو چشمه
۲	مدرسه مذهبی قدیم	آموزشی	(ساکما، ۱۳۲۵ ه.ق، ۱-۳؛ نصری رودسری، ۱۳۹۴، ۴۷)	-
۳	مدرسه مذهبی جدید	آموزشی	(نصری رودسری، ۱۳۹۴، ۳۵)	-
۴	مسجد جامع	مذهبی	(اسدی، ۱۴۰۳، ۲۸؛ نصری رودسری، ۱۳۹۴، ۳۵)	مسجد بازار
۵	محدوده بازار و دکاکین	اجتماعی - اقتصادی	(فریزر، ۱۸۳۸/۱۳۶۴، ۵۶۶-۵۶۹؛ نائب‌الصدر شیرازی، ۱۳۹۳، ۸۱؛ ساکما، ۱۳۲۴ ه.ق، ۱-۳؛ ساکما، ۱۳۲۸ ه.ق، ۱-۳؛ بُهلر، ۱۸۵۸/۱۸۶۰-۱۳۹۸، ۳۷؛ مکزی، ۱۳۵۹/۱۸۵۸، ۳۵-۳۸؛ میرزا ابراهیم، ۱۳۵۵، ۱۵۶-۱۵۸؛ اعظم قدسی، ۱۳۷۹، ۲۱۹ و ۲۲۱؛ Melgunov, 1868, 236)	بازار به شکل کاروانسرا
۶	میدان اهلیجی	اجتماعی - اقتصادی	(بُهلر، ۱۸۵۸-۱۸۶۰/۱۳۹۸، ۳۷؛ Holmes, 1845, 134-135)	طاق‌های بلند و فضای سبز
۷	گورستان ملامیره	مذهبی	(Rabino, 1917, 337-338؛ مکزی، ۱۳۵۹/۱۸۵۸، ۳۵-۳۸؛ میرزا ابراهیم، ۱۳۵۵، ۱۵۶-۱۵۸؛ Melgunov, 1868, 236)	سبزه‌زار بزرگ
۸	تلگراف‌خانه (A)	اداری	(نائب‌الصدر شیرازی، ۱۳۹۳، ۸۱).	-
۹	بقعه پنجعلی‌بر	مذهبی	(مکزی، ۱۳۵۹/۱۸۵۸، ۳۵-۳۸؛ میرزا ابراهیم، ۱۳۵۵، ۱۵۶-۱۵۸)	-
۱۰	دارالحکومه قاجاری	سیاسی - اداری	(ساکما، ۱۳۲۸ ه.ق، ۱-۳)	اصطبل شاهی/ اداره حکومتی
۱۱	تلگراف‌خانه (B)	اداری	(Rabino, 1917, 364-365)	-
۱۲	مسجد و مقبره آقا سید ابراهیم	مذهبی	(Rabino, 1917, 337-338؛ ستوده، ۱۳۷۴، ۳۰۵؛ میرابوالقاسمی و کوچک پور، ۱۳۶۹، ۹۵)	-
۱۳	حمام	بهداشتی	(مکزی، ۱۳۵۹/۱۸۵۸، ۳۵-۳۸؛ میرزا ابراهیم، ۱۳۵۵، ۱۵۶-۱۵۸)	-

تصویر ۵. ساختار عناصر بافت تاریخی رودسر در دوره قاجاریه (با توجه به اطلاعات جدول ۴)

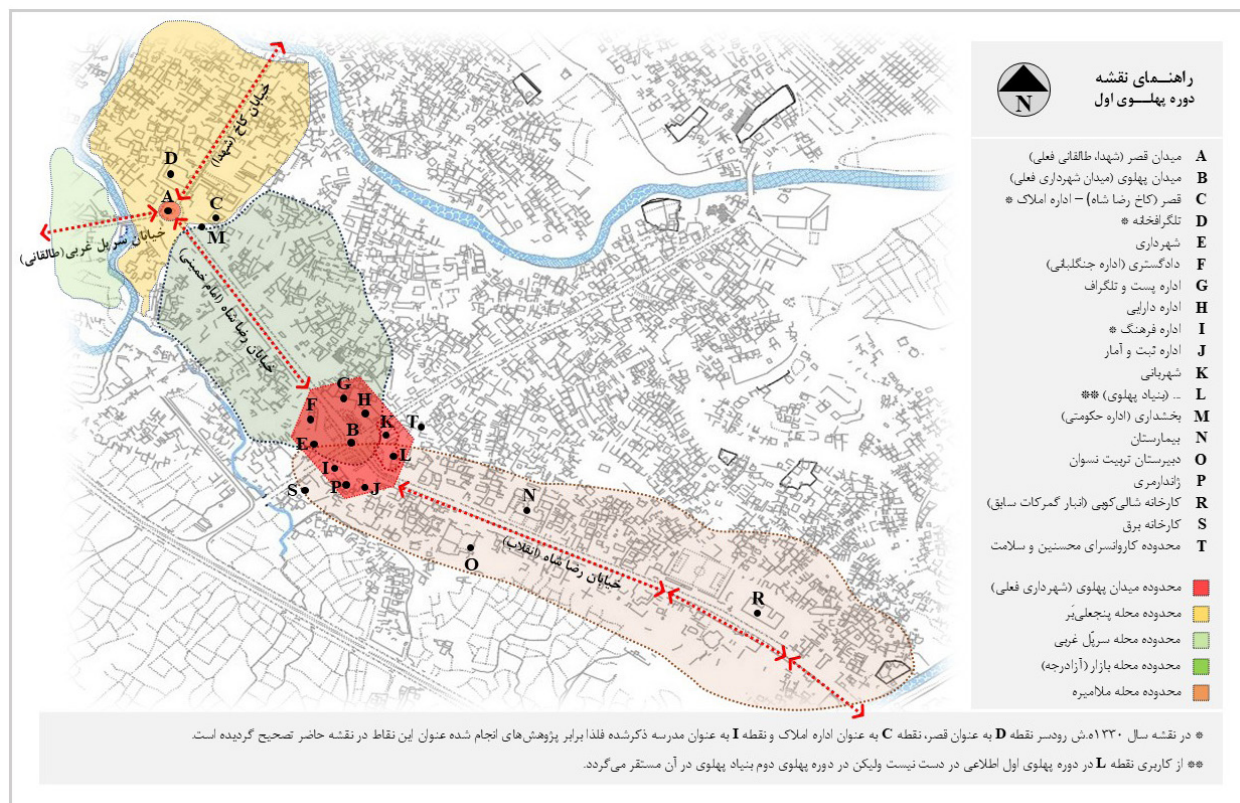
می‌رسد جانمایی آن در همان حمام قاجاری رودسر بوده است (ساکما، ۱۳۲۶ ه.ش-۱۳۳۳ ه.ش، ۱-۳۶؛ ساکما، ۱۳۲۱ ه.ش، ۱-۵۵). ستوده (۱۳۷۴)، ۳۰۴-۳۰۵ نیز این محدوده را به نام «آزارچه» معرفی کرده و در این باره این‌طور بیان می‌کند که «در دو طرف درختان آزاد، بقعه و مسجد و گورستان بود که قبل از خراب کردن آن در زمان حکومت رضاشاه، به نام «وادی ملامیره» شناخته می‌شد؛ در این وقت بقعه معروف این قبرستان سید محمد خواننده می‌شد».^{۳۷}

بنا بر توصیف نصری رودسری (۱۳۹۴، ۳۵) رودخانه کیارود تا سال ۱۳۱۶ خورشیدی دقیقاً از مرکز میدان طالقانی فعلی (میدان کاخ سابق) عبور می‌کرده و عناصری چون مسجد، غریب‌خانه و مدرسه علمیه دینی نیز در قسمت شمال غربی رودخانه و هم‌جوار با آن واقع بوده‌اند و نیز در مجاورت ابنیه نام برده به سمت شمال، بقعه پنجعلی و مجموعه‌ای از چند درخت مقدس و گورستان قرار داشته است.^{۳۸} (در محل اداره آموزش و پرورش فعلی واقع در ابتدای خیابان شهدا). همچنین اشاره شده در شرق گورستان و در محدوده سپاه فعلی (کاخ رضاشاه) در دوران قاجار اصطبل شاهی بوده ضمن اینکه ساختمان قاجاری اداره حکومتی - که بعدها در اواسط دوره پهلوی اول به بخشداری تغییر نام داد - نیز در مجاورت آن قرار داشته است (ساختمان کلینیک امام رضا سپاه رودسر). در نزدیکی بقعه پنجعلی نیز ساختمان تلگرافخانه قجری وجود داشته و در محل وادی (گورستان) فعلی رودسر که آن بخشی از همین محله است نیز بقعه آقا سید محمد قرار داشته و با کمی تغییرات امروزه نیز به‌عنوان مسجد وادی یا مسجد امام رضا موجود است. در توصیفات مربوط به این دوره سید رئیس رودسری (۱۴۰۳، ۳۷) به دکان‌های کرسی بلند، سفال‌پوش ارسی‌دار با چهار دروازه اطراف بازار شهر و به مسجد جامع^{۳۹} و غریب‌خانه‌ای در کنارش اشاره می‌کند. تحولات کالبدی شهر رودسر در این دوره بنا به توصیف سعیدی

احداث شود البته تأکید گردیده که مالکین کاروانسرا^{۴۰} هزینه‌های مربوط به خسارات وارده و ساخت مسجد در مکان دیگر را پرداخت نمایند (ساکما، ۱۳۰۷ ه.ش، ۱-۱۴). در ادامه با جزئیات بیشتر برخی از اقداماتی را که نهایتاً تصویر جدیدی از شهر رودسر در دوره پهلوی اول به‌ویژه در محدوده سرپل غربی تا سرپل شرقی ایجاد کرده را مرور خواهیم کرد.

محدوده غربی-شرقی شهر با تخریب پل خشتی در سرپل غربی و پل چوبی در سرپل شرقی، پل‌های بتنی احداث شدند. سپس با تخریب بقعه پنجعلی، گورستان، مسجد و غریب‌خانه واقع در محله پنجعلی‌یر ضمن ساخت میدان قصر (طالقانی فعلی)، خیابان کاخ (شهدای فعلی) و بناهایی نظیر کاخ رضاشاهی در محدوده اصطبل شاهی سابق و در کنار بخشداری (دارالحکومه قاجاری سابق) احداث شد. همچنین با برش محدوده بازار و به‌طور خاص تخریب درب‌های بازار، مسجد بازار و در ادامه با تخریب بقعه، فضاهای مذهبی قدیمی، گورستان، بازارچه، تعدادی خانه اربابی و قطع درختان آزاد واقع در محله آزادرجه، خیابان پهلوی و میدان پهلوی (شهرداری فعلی) احداث گردید. شایان‌ذکر است در اطراف این میدان^{۴۱} یک مجموعه اداری با معماری نئوکلاسیک (توسط معماران آلمانی و ارمینی) احداث شده و همچنین با تخریب اراضی گورستان ملامیره، بناهای مدرنی چون بیمارستان پهلوی، مدرسه تربیت نسوان و نیز کارخانه شالی‌کوبی به‌جای انبار گمرک قدیمی ساخته شدند. ضمن اینکه ساختمان کارخانه برق نیز در محل اداره برق امروزی واقع در خیابان فرهنگ فعلی بنا شد. نصری رودسری (۱۳۹۴، ۲۴) در توصیف وضعیت قبلی میدان شهرداری رودسر به شهرت آن محل به نام آزادرجه، وجود یک بقعه، گورستان و حمام قدیمی اشاره کرده است. همچنین در بررسی اسناد وزارت دارایی اسناد مربوط به ساخت و اجاره حمامی در رودسر در بین سال‌های ۱۳۱۶ تا ۱۳۱۸ ه.ش که جزو املاک پهلوی بوده رؤیت شد که به نظر

تصویر ۶. ساختار عناصر بافت تاریخی رودسر در دوره پهلوی

رسمیت می‌شناسد. در نتیجه باید بتوان در داخل سیستم اجزای نیمه‌مستقلی را تشخیص داد که انتظام میان آن‌ها معادل سازمان فضایی شهر به حساب آید (منصوری، ۱۳۹۹، ۲۷-۲۸؛ غفاری سده، ۱۳۷۳، ۲۷). سازمان فضایی مفهومی برآمده از نگاه سیستمی به شهر و اجزای سازنده آن محسوب می‌شود که شهر را حاوی معنایی فراتر از جمع جبری اجزای کالبدی آن دانسته و معنایی برآمده از نظم، نسبت و ارتباط میان اجزاء برای شهر قائل است. در شهرها میدان و خیابان (توسلی، ۱۳۸۶، ۴۳)؛ مراکز شهری، محورهای مهم ارتباطی، محورهای مهم عملکردی و کاربری‌های عمده (بهزادفر، ۱۳۹۴، ۱۲۸) و در شهر ایرانی چهار جزء قلمرو، مرکز، ساختار و کل‌های کوچک (منصوری ۱۳۹۹، ۴۹-۶۳)؛ الگو و روابط خاص سازمان فضایی را شکل می‌دهند. آن گونه که ابرقویی‌فرد و منصوری (۱۴۰۰، ۲۰) اشاره می‌کنند می‌توان از میان این مؤلفه‌ها، مرکز را به اعتبار مقام هستی‌بخش و شکل‌دهنده آن شرط لازم و مؤلفه‌های دیگر را شروط کافی و مکمل تحقق کلیت سازمان فضایی شهر دانست.

همان گونه که در این مطالعه مرور شد در سازمان فضایی شهر رودسر تغییر در مراکز و عناصر شاخص نقشی کلیدی ایفا کرده است. شکل‌گیری و استقرار هسته‌های اولیه و ثانویه در جوار رودخانه‌های کیارود و شیرارود مؤید این مطلب است که بسته به شرایط جغرافیایی و عوارض و عناصر طبیعی، شهر ساختار خود را شکل داده است. به فراخور هم‌نشینی آب در بافت شهری، می‌توان نقش‌های متنوع امنیتی، دفاعی، اقتصادی، تجاری و حتی ارتباطی برای آن متصور بود. رودخانه‌های کیارود و شیرارود در رودسر را می‌توان به‌عنوان حصارهای طبیعی در شکل‌گیری شهر، تأمین امنیت، عامل هویتی و معنایی، تمایز درون و بیرون و حتی عنصر تعیین‌کننده قلمرو

رضوانی (۱۳۷۱، ۱۵۱) در طی یک فرآیند چهار مرحله‌ای انجام گرفته^۴ که بخش مهمی از ساختار امروزی شهر رودسر را شکل داده است. موارد مورد اشاره در این بخش در تصویر ۶ تا حد امکان جانمایی شده است.

بحث (سیر تحول سازمان فضایی شهر رودسر)

همان‌طور که در متن مقاله ذکر گردید مقدسی در کتاب خود توصیفی از شهر «خُشم» مربوط به سال ۳۷۵ ه.ق ارائه و آن را به‌عنوان «شهر داعی» معرفی می‌نماید. واژه داعی به معنای رهبر علویان است. به نقل از الصابی «هُوسَم» مرکز علویان زیدی بوده و تنها شهری که در آن منطقه و در آن دوران محل حکمرانی داعی بوده همان «هُوسَم» است. علاوه بر این «خُشم» نقل شده توسط مقدسی در سال ۳۷۵ ه.ق. شباهت بسیار زیادی به «هُوسَم» نقل شده توسط الصابی در سال ۲۸۷ ه.ق داشته و می‌توان این‌طور برداشت کرد که هر دو نفر به یک موضع اشاره داشته‌اند. خوانش مشابه «خُوسَم» توسط بیرونی نیز دلیل دیگری بر این تطبیق بوده است؛ لذا می‌توان نتیجه گرفت که «هُوسَم» الصابی، «خُوسَم» بیرونی و «خُشم» مقدسی یکی بوده و در واقع نام «خُوسَم» به‌مرور با تبدیل «خ» به «ح» و «ش» به «س» از شکل اولیه‌اش به نام «هُوسَم» تغییر یافته است. در کنار عناوین و نام‌ها که به گونه‌ای سبقت حیات این محدوده را نشان می‌دهد در این مطالعه سعی شد متمرکز بر اسناد و شواهد موجود ابهامات مربوط به عناصر شکل‌دهنده سازمان فضایی شهر مورد دقت نظر قرار گیرد.

شهرها تحت تأثیر عوامل و ابعاد مختلف، مبنی بر تعریف واحدهای اجتماعی با کارکردهای خاص و بر اساس مرکزیتی اولیه شکل می‌گیرند و ابعاد اجتماعی و فیزیکی شهر، رابطه پویایی با یکدیگر دارند (مخلص، ۱۳۹۶، ۱۵). این تعریف از شهر، موجودیت آن را به‌عنوان یک سیستم به

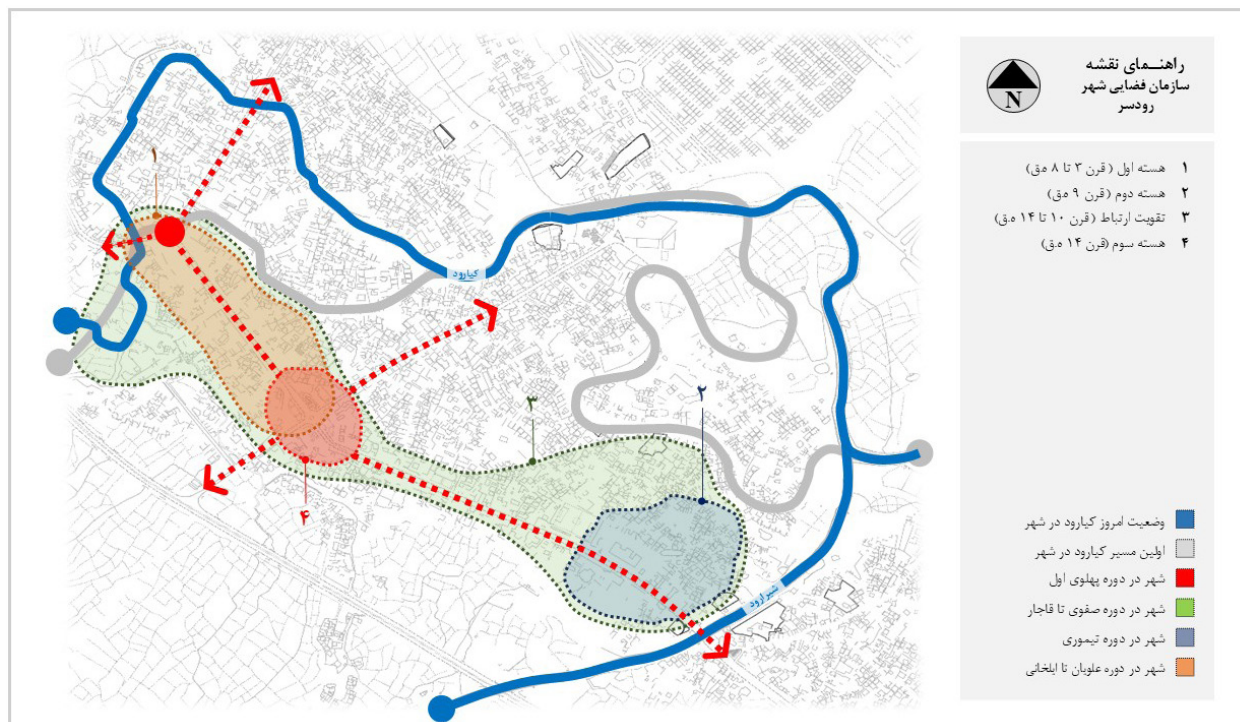
و حدود شهر در بخش‌های شمالی، شرقی و غربی در نظر گرفت و آن‌ها را در سازمان فضایی شهر به عنوان مرز و قلمرو برای تمامیت و کلیت شهر تلقی نمود.

در کنار نقش کلیدی رودها در سازمان فضایی شهر رودسر، پل، بازار و مسجد جامع از دیگر محدوده‌های شاخصی است که هسته اولیه و نقطه آغازین شکل‌گیری شهر را نشان می‌دهند. برابر آنچه در این مطالعه مرور گردید در اواخر قرن سوم تا پنجم هجری، این شهر یکی از مقرهای حاکمیتی بوئیان بوده و هسته‌ای شاخص در بخش غربی شامل مراکز حکومتی، فرهنگی، مذهبی و اجتماعی-اقتصادی در آن قابل تشخیص است که هسته تاریخی اولیه شهر را نشان می‌دهد (محدوده ۱ در تصویر ۷).

جایگاه این مرکز به عنوان یک کل کارکردی و معنایی قابل توجه است که بازار عامل ایجاد ارتباط کالبدی بین اجزای آن است. این هسته اولیه با مرکزیت بازار (در محله آزادرجه)، بخش کوچکی از محله پنجعلی بر و در غرب آن سرپل غربی شکل گرفته و شرق آن به گورستان یا وادی ملامیره (محدوده میدان شهرداری به سمت شرق) ختم شده است.

این هسته اولیه تا دوره تیموری پابرجا بوده ولیکن بر اساس توصیفات ظهیرالدین مرعشی (۱۳۶۴، ۱۴۳) قبل از دوره تیموری شهر دچار تخریب و ویرانی شده و در دوره تیموری ساخت هسته ثانویه‌ای را با کانون‌های جدید شهری در بخش شرقی (مجاور شیرارود و در محدوده دو آب) موجب شده است. این هسته عناصری چون میدان، بازار، مسجد جامع، حمام و دارالحکومه را در خود جای داده و متفاوت با هسته اولیه شهر سازمان یافته است (محدوده ۲ در تصویر ۷). نقطه اشتراک این دو هسته را از نظر موقعیت کالبدی می‌توان گورستان ملامیره در نظر گرفت. به گونه‌ای که این گورستان در مرکز، هسته اولیه در سمت غرب و هسته ثانویه در سمت شرق آن قرار گرفته است. با توجه به نقشه دوره صفوی (Van

تصویر ۷. ساختار و سازمان فضایی بافت تاریخی و شهر رودسر

سازمان فضایی شهر رودسر در سیر تحولات تاریخی خود ویژگی‌های خاص و متنوعی را به همراه داشته است. این ارکان در یک سیر تاریخی نظام کلی شهر را از دوره علویان تا پهلوی شکل داده و بعد از آن نیز توسعه یافته است. ارکان مورد بحث که در قالب چهار وجه (مرکز، قلمرو، ساختار و کل‌های کوچک) به آن پرداخته شده، برخاسته از موقعیت طبیعی، شرایط خاص مکان قرارگیری شهر و عوارض و عناصر طبیعی است که در کنار مجموعه‌های معماری و شهری معنا یافته و نظام شهری رودسر را شکل داده است. آنچه در جدول ۵ ارائه شده، این ارکان سازنده شهر را در سیر تاریخی خود به‌طور خلاصه در کنار هم قرار داده است.

نتیجه‌گیری

بررسی تاریخی و کالبدی شهر رودسر نشان داد که این شهر با نام قبلی خشم، خوسم، خوسم و هوسم در زمره یکی از شهرهای کهن دوره اسلامی در نواحی جنوبی دریای کاسپین (خزر) بوده و در دوره‌های مختلف به‌عنوان یکی از مراکز مهم سیاسی، اقتصادی و فرهنگی منطقه ایفای نقش کرده است. در این مطالعه نام‌های متفاوتی که در متون تاریخی برای رودسر/هوسم ذکر گردیده، به‌دقت بررسی و مبتنی بر اسناد تاریخی دلایل یکسان بودن آن‌ها تبیین گردید. در این مسیر، بازخوانی منابع مکتوب و شواهد تاریخی مشخص کرد که رودسر از قرن سوم هجری به بعد دارای ساختار شهری مشخصی شامل بازار، دارالحکومه، مسجد جامع، گورستان، کاروانسرا، پل، حمام و بندر بوده که کارکردهای گوناگون مذهبی، ارتباطی، تجاری و اداری را در قالب مجموعه‌ای یکپارچه در کنار هم قرار می‌داده است. باین حال، در پی رخدادهایی همچون جنگ‌های محلی، تغییر حکومت‌ها، حوادث طبیعی و مداخلات شهری به‌ویژه تحولات

انجام گرفته در دوره پهلوی، بسیاری از عناصر معمارانه شهر از میان رفته و کالبد محدوده تاریخی رودسر دچار گسست شده است. در این بین دو دوره تیموری و صفوی نقطه عطف تحولات شهر را شکل داده‌اند. مبتنی بر توصیف مرعشی در دوره تیموری و همچنین نقشه مربوط به دوره صفوی - که برای نخستین بار در این مطالعه ارائه و تحلیل شد - نشانه‌های تغییر در عناصر، هسته اصلی و همچنین ساختار شهر قابل پیگیری است. بررسی این دو منبع امکان بازشناسی سازمان فضایی و دو هسته اصلی شکل‌دهنده شهر را فراهم ساخت و در نتیجه درک روشن‌تری از نظام کالبدی و عملکردی شهر در این دو دوره ارائه شد. همچنین، مستندسازی و مکان‌یابی عناصر شاخص محدوده تاریخی همچون گورستان ملامیره، قصر (دارالحکومه)، آرامگاه‌ها و بقعه‌ها و برخی دیگر از عناصر و فضاهای شهری مواردی است که بر پایه اسناد مکتوب، نقشه‌ها، سفرنامه‌ها و شواهد کالبدی محدود و موجود از این شهر تاریخی فراهم آمد. در دوره قاجار نیز با شکل‌گیری محورهای ارتباطی جدید و اتصال دو هسته اصلی، شهر توسعه یافت و در نهایت در دوره پهلوی با ایجاد معابر و مراکز جدید در قالب هسته سوم ساختار شهر دچار تغییرات اساسی شد. این مطالعه علاوه بر یک بازنمایی مستند از سیر تحولات سازمان فضایی شهر تلاش کرد تا زمینه‌ای را برای مطالعات بعدی مرتبط با آن فراهم آورد. مبرهن است که مطالعات تکمیلی باستان‌شناسی شهری، موضوعی است که باید در پژوهش‌های آتی دنبال شود تا منجر به تدقیق ارکان، اجزا و عناصر شکل‌دهنده این شهر شوند. علاوه بر این نتایج حاصل از این بازشناسی، اهمیت توجه به حفاظت و برنامه‌ریزی مبتنی بر شواهد تاریخی و کالبدی را در مداخلات شهرهای تاریخی یادآور می‌گردد.

جدول ۵. ارکان سازمان فضایی شهر و بافت تاریخی رودسر در سیر تحولات تاریخی

ردیف	دوره تاریخی	وضعیت شهر	ارکان سازمان فضایی شهر				توضیحات
			مرکز	قلمرو	ساختار	کل‌های کوچک	
۱	علویان تا ایلخانی	متمرکز در هسته اول	بازار، مسجد جامع، خانه امیر (دارالحکومه)	رودخانه کیارود به‌عنوان حصار طبیعی و امنیتی شهر	محور اولیه ارتباطی (پل غربی تا بازار و ملامیره)	گورستان ملامیره، آرامگاه امامان زیدی، محدوده آزادرجه و پنجعلی‌بر	-
۲	تیموری	شکل‌گیری هسته دوم	بازار، مسجد جامع، میدان بزرگ و قصر	رودخانه کیارود، ایجاد نهر شیرارود در سمت شرق شهر	محور ثانویه ارتباطی (پل شرقی تا میدان بزرگ)	گورستان ملامیره و آرامگاه امامان زیدی	نقل ظهیرالدین مرعشی از توصیف ساخته‌ها در دوره تیموری قابل توجه است.
۳	صفویه	ارتباط و ادغام هسته اول و دوم	بازار، مسجد جامع و قصر	توسعه شهر با تمایل به سمت‌های شرق، شمال شرق و جنوب غرب تقریباً در محدوده حصارهای طبیعی و مصنوعی قبلی	اتصال محور اولیه به ثانویه (محور قصر به ملامیره)	بندر، گورستان ملامیره و آرامگاه امامان زیدی	بافت یکپارچه حاصل ادغام دوره‌های قبل اما گسترده‌تر به دلیل توسعه شهر و شکل‌گیری محورهای ارتباطی جدید
۴	قاجاریه				ایجاد گذرها در سرپل غربی و شرقی و ارتباط اولیه بین این دو نقطه و ملامیره	محلات آزادرجه، پنجعلی‌بر، سرپل غربی، ملامیره و سرپل شرقی	
۵	پهلوی	تخریب بافت و ایجاد معابر و مراکز جدید شهری	(شهرداری) و مجموعه اداری اطراف آن، بخش‌داری و کاخ رضاشاه	ادامه روند توسعه‌های شهر از سمت شمال و غرب / از بین رفتن حصار شهری / اختلاط درون و بیرون شهر	احداث خیابان رضاشاه و دیگر خیابان‌های منتهی به میدان، شکل‌گیری محلات جدید، توسعه خیابان هوسم	میدان قصر، خیابان رضاشاه، مراکز اجتماعی جدید (دبیرستان، بیمارستان، بانک و ...)	برش بازار و تخریب مسجد جامع و محدوده آرامگاهی ملامیره و ساخت میدان جدید شهری

پی‌نوشت‌ها

۲۳. برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به: (مرعشی، ۱۳۶۴، ۲۲۳ و ۲۵۱-۲۵۳)
۲۴. یکی از مساجد شاخص در بخش شرقی مسجد ملامیره (امام علی) فعلی است؛ این در حالی است که تا قبل از دهه ۵۰ خورشیدی در محل این مسجد منزلی مسکونی وجود داشته و به نظر می‌رسد سببه مکانی آن به دوره تیموری نرسد.
25. Abel Pinçon's Relation.
۲۶. لازم به توضیح است که این نقشه با هدف تشریح وضعیت سواحل دریای کاسپین تهیه گردید ولیکن در محدوده برخی بندرگاه‌ها و شهرهای ساحلی برخی نشانه‌های شاخص شهری نیز ثبت گردیده است.
۲۷. در نقشه با دو کلمه Most به زبان روسی و Pont به زبان فرانسوی آمده است.
۲۸. در نقشه با دو عبارت Ousadba kroudosel به زبان روسی و Chateau de kro-udusel به زبان فرانسوی آمده است.
۲۹. در نقشه با دو کلمه Pristen به زبان روسی و Port به زبان فرانسوی آمده است.
۳۰. بنا بر عقیده برنهاردارن (Johannes Albrecht Bernhard Dorn) نام‌هایی چون Rudosel، Rudosel، Rudosel و Rudeser با رودسر یکی هستند (Académie des Sciences, & Belles-Lettres, 1870, 113, 142).
۳۱. امروزه با نام «سرپل غربی» شناخته می‌شود.
۳۲. وی محل این مدرسه علمیه دینی را در منزل شریعتی رودسری (ابتدای خیابان هجرت فعلی) مورد اشاره قرار داده است.
33. Alexander Bohler
۳۴. در سندی مربوط به سال ۱۳۱۵ ه.ش با عنوان رونوشت اسناد خرید و فروش قریه رودسر که در آن نام خریدار قریه رودسر شخص رضاشاه پهلوی ذکر شده و در موارد معامله نام تک‌تک نقاط و محله‌های رودسر به شکل ده سهم از هفتاد و دو سهم کل شش‌دانگ قصبه رودسر آمده است که در بین آنها فضاهایی نظیر مزارع ملامیرا و مسکونه‌جات از کاروان‌سرا و دکان بازار (عرصه و اعیان) و دکان خارج از بازار (عرصه) و انبارهای محل برنج و تیمچه متصل به بازار (عرصه و اعیان) و چاه‌های آب و عمارات اربابی و حمام با متعلقات (عرصه و اعیان) از اعیانی‌های قدیم و احداثیات جدید را حق دولت شمرده است (ساکما، ۱۳۱۵ ه.ش، ۱-۲).
۳۵. نام مالکین این کاروانسرا در اسناد مذکور آقایان محسنین و سلامت آمده است. برابر نظر برخی از قدما و مورخین محلی این کاروانسرا نیز در ادامه نوسازی‌های پهلوی تخریب شده است.
۳۶. ساختمان‌های اداری ساخته شده در میدان پهلوی (شهرداری فعلی) عبارت‌اند از: ۱. فرهنگ، ۲. شهرداری، ۳. دارایی، ۴. ژاندارمری، ۵. ثبت اسناد، ۶. پست و تلگراف، ۷. شهرداری، ۸. بنیاد پهلوی و ۹. ثبت احوال (آمار).
۳۷. همچنین وی اشاره می‌کند که در گورستان قدیمی ملامیره، تپه‌هایی کوچک و بزرگ بوده که شباهت به تپه‌های میان صفا و مروه داشته و اهالی مازندران و گیلان، برای آموختن آداب حج بدین جامی آمدند و سه چهار ماه از سال را به تمرین آداب و مراسم حج می‌گذراندند؛ به همین دلیل این گورستان را «کعبه کوچک» خوانده‌اند. وی در خصوص شکل‌گیری گورستان ملامیره آن را بعد از فوت حسین ناصر هوسمی دانسته است که باتوجه به مطالب مبسوط ارائه شده در خصوص پیشینه شکل‌گیری این محدوده در بخش ۱.۱ به نظر می‌رسد قدمت آن بیش از این باشد.
۳۸. اسدی (۱۴۰۳، ۲۸) در این باره اشاره می‌کند که «در میدان کوچک رودسر مسجدی بود و قبرستانی، چندین متر بالاتر درختی آزاد که تنه بزرگی داشت و دور و بر آن به صورت دایره‌ای پر از درختچه که پنجاهی در بدنه درخت کنده بودند که آنجا را پنبجلی می‌گفتند».
۳۹. وی مسجد پنبجلی را همان مسجد جامع نامیده است.
۴۰. این چهار مرحله شامل: ۱. تملک تمامی املاک بافت شهر بوسیله شخص رضاخان و ضمیمه نمودن آنها به املاک اختصاصی خود، ۲. تخریب بافت قدیمی، ۳. نوسازی و ایجاد ساختمان‌های جدید (به‌خصوص در میدان شهرداری) و ۴. توسعه کالبدی است.

1. Jonas Hanway.
2. James Baillie Fraser.
3. Charles Francis MacKenzie.
4. Grigory Valerianovich Melgunov.
5. Hyacinth Louis Rabino.
6. Delisle and Van Verden.
7. Hüsam (Hawsam).
۸. نام کامل کتاب التاجی فی اخبار الدولة الدلیمیة و نام کامل مؤلف آن نیز «ابواسحاق ابراهیم بن هلال بن زهرون حرانی» است.
۹. در این سال داعی زیدی ناصر کبیر «معروف به ناصر اطروش» هوسَم را به عنوان یکی از اصلی‌ترین مراکز خود جهت رهبری جنبش شیعیان زیدی برگزید و خودش نیز در آنجا مستقر گشت. این گونه شد که هوسَم به مرکزیت سیاسی، مذهبی و علمی زیدیه در گیلان بیه پیش تبدیل و بسیاری از داعیان زیدی پس از ناصر نیز در این شهر حکومت کردند؛ این روند تا نزدیک به دویست و پنجاه سال (قرن ششم ه.ق) ادامه دارد.
۱۰. شایان ذکر است ناصر ۱۴ سال در هوسَم حکومت کرد و در سال ۳۰۱ ه.ق هوسَم را برای فتح طبرستان ترک کرد (مادلونگ، ۱۹۸۷، ۸۹).
۱۱. تاریخ وفات مؤلف کتاب «۴۲۲ ه.ق» است و با توجه به این موضوع کتاب یا در اواخر قرن چهارم یا اوایل قرن پنج ه.ق نوشته شده است.
۱۲. به عنوان نمونه ابن اسفندیار در حدود ۲۹۷ و ۲۹۸ ه.ق به لنگرگاه چشمه رود اشاره دارد (ابن اسفندیار، ۱۳۲۰، ج ۱، ۲۸۷) که به نظر می‌رسد همان بندر خُشَم یا بندر هوسَم باشد (صالحی گیلانی، ۱۴۰۴، الف، ۳۹).
۱۳. برای اطلاعات بیشتر در خصوص ریشه‌های واژگان «خُشَم» یا «خُوشَم» و ذکر دلایل آن نگاه کنید به (صالحی گیلانی، ۱۴۰۴، الف، ۳۳-۵۲).
۱۴. معنای «داعی» در کتاب «التقودالعربیة و علم‌النمیات» چنین آمده است: «داعی» به بزرگان علویان در طبرستان و جاهای دیگر اطلاق می‌شود و گاهی اوقات آن را «داعی الی‌الحق» نیز می‌نامند. «داعی» برای اشاره به رهبر والامقام آنها (علویان) به کار می‌رود (الکرمی البغدادی، ۱۹۳۹، ۱۳۵). بخش انتهایی این توصیف در برخی منابع اینگونه ترجمه شده است: «... و سپس خانه امیر قرار دارد و خُشَم شهر کوچکی است همانند تارم».
۱۵. در منبع اشاره شده مشخص نیست سکه مربوط به سال ۴۰۰ توسط چه کسی ضرب شده است. به نظر نگارندگان این مقاله با توجه به اینکه امام زیدی حسین ناصر هوسمی از سال ۴۳۲ ه.ق تا سال ۴۷۲ ه.ق و به روایت دیگری ۴۷۶ ه.ق در هوسَم حکومت می‌کرده و در نهایت هم در همین شهر مدفون شده پس این سکه قاعدتا باید به دستور وی در هوسَم ضرب شده باشد.
۱۶. در قرن ششم و اوایل قرن هفتم ه.ق با توجه به وجود ارتباطات فرهنگی و سیاسی بین یمنی‌های زیدی مذهب با گیلان شرقی و به‌خصوص با هوسَم، گزارش‌هایی از حضور علمای یمنی جهت تحصیل در مدارس مذهبی گیلان وجود دارد.
۱۷. در این مطالعه با اینکه استنادها و نشانه‌هایی درباره محدوده‌های مشخص شده وجود داشته ولی قطعیت نقطه‌ای ندارند این محدوده‌ها با رنگ‌ها مشخص شده‌اند. در نمایش مکان‌ها نیز آنهایی که نقطه دقیق هستند با رنگ مشکی و موارد احتمالی با رنگ قرمز مشخص خواهند شد.
۱۸. بر پایه خوانش اسناد وزارت داخله (ساکما، ۱۳۰۷ ه.ش، ۱-۱۴) در دوره پهلوی مسجد بازار رودسر تخریب و ساخت مسجدی در نزدیکی بازار قابل تصدیق می‌باشد که در بخش پهلوی به تفصیل شرح داده شده است.
۱۹. تغییر نام از هوسَم به رودسر برای اولین بار در اواسط قرن هشتم ه.ق و قبل از تشکیل حکومت کیانیان بوده است.
۲۰. ابوجعفر هوسمی یکی از دانشمندان معروف اهل هوسَم در قرن پنجم ه.ق بوده است که جایگاه ویژه‌ای از منظر علمی و فقهی در مکتب تشیع زیدی داشت. وی مؤلف چندین کتاب معروف از جمله کتاب الابانه است.
۲۱. این روستا در شرق شهر رودسر فعلی و در جنوب روستای دریاوار سر قرار دارد و در حال حاضر شامل دو بخش کلدره علیا و سفلی است.
۲۲. مطابق نقل قول ظهیرالدین چون ناصر کیا حمله خود را از سمت ولیسه و تمیجان

فهرست منابع

- Abraghouei Fard, H. & Mansouri, A. (2021). Rereading the Constituent Components of the Spatial Organization of the Iranian City after Islam in Travelogues from the 9th to the 14th Century AH [Bazkhani-ye mo'alefeh-haye sazandeye sazman-e fazayi-ye shahr-e Irani pas az eslam dar safarnameh-haye gharn-e nohom ta chahardahom hejri ghamari]. *Manzar*, 13(55), 20-29. <https://doi.org/10.22034/manzar.2021.240065.2070> (In Persian)
- Académie des Sciences, & Belles-Lettres (Toulouse). (1870). *Memoires de l'academie des Sciences, Inscriptions et Belles Lettres de Toulouse* (Vol. 2). Impr. Toulousaine.
- Afshar Baghri, A. Omranipour, A. & Vafamehr, M. (2025). An Inquiry into the Evolution of the Spatial Organization of the Historical City of Shushtar before the Islamic Period [Jostari bar sir-e tahavol-e sazman-e fazayi-ye shahr-e tarikh-ye Shushtar pish az dowre-ye Eslami]. *Manzar*, 17(70), 34-43. [10.22034/manzar.2024.477793.2312](https://doi.org/10.22034/manzar.2024.477793.2312) (In Persian)
- Al-Biruni, A. R. (1107 CE). *Al-Qanun al-Mas'udi*. Paris, Manuscript No. 6840. (In Arabic)
- Al-Karmali Al-Baghdadi, A. I. M. (1939). *Al-Nuqud Al-Arabiyyah wa 'Ilm Al-Numiyyat*. Al-Matba'ah Al-Asriyyah. (In Arabic)
- Al-Maqdisi, M. A. (1494 CE). *Ahsan al-Taqaqim fi Ma'rifat al-Aqalim* [Ahsan al-Taqaqim fi Ma'rifat al-Aqalim]. Berlin State Library, Manuscript No. 6034. (In Arabic)
- Asadi, M. (2024). Zagout [Zaghut]. *Avaye Amlash Quarterly*, (42), 28-30. (in Persian)
- A'zam Qodsi, H. (2000). *Memoirs of Me, or the Illumination of a Hundred Years of History* (Vol. 1) [Khaterat-e Man ya Roshan Shodan-e Tarikh-e Sad Saleh]. Karang. (in Persian)
- Azimi, N. (2016). *History of Gilan, from the Beginning to the End of Local Khan Salar Governments* [Tarikh-e Gilan, az Aghaz ta Payan-e Hokumat-ha-ye Mahalli-ye Khan Salar]. Farhang-e Ilya. (in Persian)
- Behzadfar, M. (2015). *Urban Planning Schemes and Programs* [Tarh-ha va barnameh-haye shahrsazi]. Nashr-e Shahr. (in Persian)
- Bohler, A. (2019). *Travelogue of Bühler to Guilan and Mazandaran* [Safarnameh Bühler be Guilan va Mazandaran] (M. Khazaei, Trans.). Khaneh Tarikh va Tasvir-e Abrishami. (Original work published 1858-1860) (in Persian)
- Ebn Esfandiyar, M. H. B. (1941). *Tarikh-e Tabaristan* (Vols. 1-2) [Tarikh-e Tabaristan]. (A. Eqbal Ashtiyani, Ed.). Padideh Khavar. (in Persian)
- Encyclopedia of Islam. (2004). Edited by P.J. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. Van Donzel and W. P. Heinrichs. Vol. 12. Leiden: Brill. <https://archive.org/details/volume-5/Volume%201/> [accessed 27 August 2025]
- Бутков, П. Г. (1869). *Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год*. Части I. Санкт-Петербург: типография императорской академии наук
- Eftekhari, Y. & Ziyari, M. (2019). Coin in Gilan [Sekke dar Gilan]. Farhang-e Ilya. (in Persian)
- Essam Rudsari, M. (2021). *Historical, Social and Economic Developments of Rudsar in the Qajar Period* [Tahavolat-e tarikh, ejtemai va eqtesadi-ye Rudsar dar dore-ye Qajar] [Master's thesis, University of Guilan]. Dissertations and Theses University of Guilan (ETDs). <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/eaf47e67493006799f6bf79b-ca7f17ed> (In Persian)
- Fendereski Ayati, S. R. (2014). *History of Hawsam (Rudsar from the Beginning to the Contemporary Era)* [Tarikh-e Hawsam (Rudsar az Ag-haz ta Duran-e Mo'aser)]. Ab-Shamah. (in Persian)
- Fraser, J. B. (1826). *Travels and Adventures in the Persian Provinces on the Southern Banks of the Caspian Sea*. Kessinger Publishing.
- Fraser, J. B. (1985). Fraser's Travelogue, Known as the Winter Journey [Safarnameh Fraser, Maruf be Safar-e Zemestani] (M. Amiri, Trans.). Tus. (Original work published 1838) (in Persian)
- Frye, R. N. (1984). *The History of Iran from Islam to the Seljuks* [Tarikh-e Iran az Eslam ta Salajeghe] (H. Anusheh, Trans.). Amir Kabir. (Original work published 1963) (in Persian)
- General staff India. (1923). *Routes in Persia. Volume 2 (North-Western Persian)*. British Library: India Office Records and Private Papers, Qatar Digital Library <https://www.qdl.qa/archive/81055/vd-c_100040735649.0x00004f> [accessed 27 August 2025]
- Ghaffari Sedeh, A. (1994). Spatial Organizations in the Architecture of Traditional Iranian Cities [Sazman-haye fazayi dar me'mari-ye shahr-haye sonnati Iran]. *Soffeh Quarterly*, 4(2), 26-37. https://soffeh.sbu.ac.ir/article_100281.html (In Persian)
- Gmelin, S. G. (1774). *Reise durch Russland zur Untersuchung der drey Natur-Reiche*. Vol. 3. Gedruckt bey der Kayserl. Academie der Wissenschaften.
- Hanway, J. (1753). *An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea*. Mr. Dodsley.
- Holmes, W. R. (1845). *Sketches on the Shores of the Caspian*. R. Bentley.
- Jamehbozorg, Z. Najafi, A. Fakharzarrin, Z. & Heydari Babakamal, Y. (2020). A Study of the Spatial and Physical Organization of the Historical Neighborhoods of Hamedan City in the Qajar Period and Their Impact on the Development of Social Relations [Barresi-ye sazman-e fazayi va kalbodi-ye mahaleh-haye tarikh-ye shahr-e Hamedan dar dowre-ye Qajar va ta'sir-e anha bar tosee-ye rava-bet-e ejtemai]. *Parseh Journal of Archaeological Studies*, 4(14), 203-222. <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-379-fa.html> (In Persian)
- Kouchaki, K. (2018). Treasures on the Ground [Ganjineh-haye ru-ye khak]. *Avaye Amlash Quarterly*, (22), 13-17. (in Persian)
- Kouchaki, K. (2019). Treasures on the Ground [Ganjineh-haye ru-ye khak]. *Avaye Amlash Quarterly*, (24), 26-27. (in Persian)
- MacKenzie, C. F. (1980). *Travelogue of the North [Safarnameh Shomal]* (M. Etehadieh, Trans.). Gostareh. (Original work published 1858) (in Persian)
- Madelung, W. (1987). *Akhbar al-A'imma al-Zaydiyya fi Tabaristan wa Daylaman wa Jilan* [Akhbar al-A'imma al-Zaydiyya fi Tabaristan wa Daylaman wa Jilan]. Dar al-Nashr Franz Steiner. (In Arabic)
- Mar'ashi, Z. A. D. (1985). *Tarikh-i Gilan va Daylamestan* [Tarikh-e Gilan va Daylamestan]. (M. Sotoudeh, Ed.). Ettelā'āt. (in Persian)
- Mar'ashi, Z. A. D. (1985). *Tarikh-e Gilan va Daylamestan* [Tarikh-e Gilan va Daylamestan]. (M. Sotoudeh, Ed.). Ettelā'āt. (in Persian)
- Mansouri, S. A. (2020). *The Spatial Organization of the Iranian City in the Islamic Period* [Sazman-e fazayi-ye shahr-e Irani dore-ye Eslami]. Pajoheshkadeh-ye Honar, Me'mari va Shahrsazi-e Nazar. (in Persian)
- Melgunov, G. V. (1868). *Das südliche Ufer des Kaspischen Meeres oder die Nordprovinzen Persiens*. Leopold Voss
- Mokhles, F. (2017). The Multi-Core Structure of Moroccan Medinas [Sakhtar-e chand-hastei-ye medinahaye Marakesh]. *Art and Civilization of the Orient*, 5(16), 15-22. https://www.jaco-sj.com/article_55148.html (In Persian)
- Mirabolqasemi, M. T. & Koochakpour, S. (1990). *The Jungle Movement and the Cultural-Social Situation of Gilan and Qazvin* [Nehzat-e Jan-

- gal va Oza'-e Farhangi-Ejtemai-e Gilan va Qazvin]. Nashr-e Gilkan. (in Persian)
- Mirza Ebrahim. (1976). *Travelogue of Astarabad, Mazandaran, Gilan and ...* [Safarnamih-ye Astarabad va Mazandaran va Gilan va ...]. (M. Golzari, Compiler). Bonyad-e Farhang-e Iran. (in Persian)
- Minorsky, V. (1975). *Abu Dulaf's Travelogue in Iran* [Safarnamih Abu Dolaf dar Iran] (S. A. Tabatabai, Trans.). Zavvar. (Original work published 1955) (in Persian)
- NLAI: National Library and Archives of Iran. (1810 CE). *Property Disputes between the Relatives of the Chief Astronomer (Monajjom Bashi) and the Heirs of Sheikh Jafar Rudsari* [Ekhtelafat-e maleki-ye bangan-e Monajjom Bashi ba vareseh-ye Sheikh Jafar Rudsari]. Document No. 2302443. (in Persian)
- Na'eb al-Sadr Shirazi, M. M. (2014). *Journey to Gilan* [Mosaferat-e Gilan]. (H. Yousefdehi, Ed.). Farhang-e Ilya. (in Persian)
- Nasri Rudsari, H. (2015). *An Introduction to the Social Developments of Rudsar County, from the Zand Era to Half a Century Ago* [Dar-amadi bar sir-e tahavolat-e ejtemai-ye shahrestan-e Rudsar, az Zandiyeh ta nim gharn-e gozashte]. Nashr-e Jisa. (in Persian)
- Nattaq, M. J. & Hosseinzadeh, M. (2023). A Study of the Evolution and Changes in the Spatial Organization of Mashhad City [Barresi-ye sir-e tahavolat va taghirat-e sazman-e fazayi-ye shahr-e Mashhad]. *Manzar*, 15(63), 26-37. [10.22034/manzar.2022.344669.2195](https://doi.org/10.22034/manzar.2022.344669.2195) (In Persian)
- NLAI: National Library and Archives of Iran. (1872 CE). *Lease of Rudsar Village by Dustali Khan* [Ejareh-ye qaryeh-ye Rudsar tavasot-e Dustali Khan]. Document No. 2454555. (in Persian)
- NLAI: National Library and Archives of Iran. (1828/1829 CE). *Reconciliation Deed for the Sale of Properties and Lands Located in Rudsar* [Solh-nameh-ye forush-e amlak va arazi-ye vaqe' dar Rudsar]. Document No. 296023243. (in Persian)
- NLAI: National Library and Archives of Iran. (1936 CE). *Copy of Deeds of Sale and Purchase for Rudsar Village* [Ronevshet-e asnad-e kharid va forush-e qaryeh-ye Rudsar]. Document No. 320000176. (in Persian)
- NLAI: National Library and Archives of Iran. (1928 CE). *Review by the Ministry of Interior of the Petition of Mohsenin and Salamat Regarding the Demolition of the Gates of Their Caravanserais* [Rasidagi-ye Vezarat-e Dakheleh be 'arizeh-ye Mohsenin va Salamat az babat-e takhrib-e darvazeh-haye karvansara-ye anha]. Document No. 15797/310. (in Persian)
- NLAI: National Library and Archives of Iran. (1942 CE). *Correspondence of the Property Transfer Office of Shahsavar and Rudsar Regarding the Repair and Lease of the Rudsar Bathhouse* [Mokatabat-e Edareh-ye Amlak-e Vagozari-ye Shahsavar va Rudsar darbare-ye Ta'mir va Ejare-ye Hammam-e Rudsar]. Document No. 26230/240. (in Persian)
- NLAI: National Library and Archives of Iran. (1947-1954 CE). *Request for Collection of Rent for the Rudsar Bathhouse* [Darkhast-e motalebeh-ye mal-ol-ajareh-ye hammam-e Rudsar]. Document No. 11526/230. (in Persian)
- Qashani, A. (1351 AH/1932 CE). *Tarikh-e Uljaytu* [Tarikh-e Uljaytu]. Ayasofya, Manuscript No. 3019. (in Persian)
- Rabino, H. L. (1917). *Les provinces Caspiennes de la Perse: Le Guilan*. Ernest Leroux.
- Rouhani Rankouhi, S. M. (2022). *Stratigraphy Report for the Identification of Cultural Layers at the Municipality Square Site* (Excavation Operations at the Rudsar Municipality Square Complex) [Gozaresh-e laye-negari be manzore shenakht-e laye-haye farhangi-ye mahoute-ye Meydan-e Shahrdari (Amaliyat-e gomaneh-zani dar majmooeh-ye Meydan-e Shahrdari-ye Rudsar)]. Pajoheshkadeh-ye Bastanshenasi-ye Keshvar. License No. 401382. (in Persian)
- Ross, E. D. (2004). *Sir Anthony Sherley and His Persian Adventure*. Routledge.
- Sotoudeh, M. (Ed.). (1983). *Hodud al-'Alam min al-Mashriq ila al-Maghrib* [Hodud al-'Alam min al-Mashriq ila al-Maghrib]. Ketabkhaneh-ye Tahuri. (in Persian)
- Sotoudeh, M. (1995). *From Astara to Estarabad* [Az Astara ta Estarabad]. Tehran: Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi. (in Persian)
- Saeedi Rezvani, N. (1992). *Urbanization and Urban Development in the Twenty-Year Period 1921-1941 AD (the reign of Reza Khan)* [Shahrneshini va shahrsazi doreye bist sale 1300-1320 hejri shamsi (doreye hokumat-e Reza Khan)]. *Geographical Research Quarterly*, 7(25), 328-353. <http://noo.rs/vRri4> (In Persian)
- Seyyed Raeisi Rudsari, H. (2024). *The Forgotten City of Charcharaghha* [Shahr-e faramoshte-ye Charcharaghha]. *Avaye Amlash Quarterly*, (42), 37-39. (in Persian)
- Salehi Guilani, P. (2025a). *Khoshām, the Oldest Name of Rudsar: From Khoshām to Hawsam* [Khoshām, kohantarin name Rudsar, az Khoshām (Khoshm) be Hawsam]. *Avaye Amlash Quarterly*, (48), 33-52. (in Persian)
- Salehi Guilani, P. (2025b). *Rudsar, the City of Forgotten Adobe Bridges* [Rudsar shahr-e pol-haye kheshti-ye faramoshte shodeh]. *Avaye Amlash Quarterly*, (46), 23-26. (in Persian)
- Salehi Guilani, P. (2025c). *Rudsar, the City of Forgotten Adobe Bridges* [Rudsar shahr-e pol-haye kheshti-ye faramoshte shodeh]. *Avaye Amlash Quarterly*, (47), 28-33. (in Persian)
- Tavassoli, M. (2007). *Urban Space Design: Urban Spaces and Their Place in Urban Life and Landscape* [Tarahi-ye fazaye shahri: Faza-ye shahri va jaygah-e an dar zendegi va simaye shahri]. Nashr-e Shahidi. (in Persian)
- Varesi, H. R., Zangiabadi, A. & Vafaie, A. (2006). *The Historical and Physical Evolution of the Old Texture of Kashan City* [Sir-e tahavolat-e tarikhi va kalbodi-ye baft-e qadim-e shahr-e Kashan]. *Kashan Shenakht Quarterly*, 2(3), 127-155. https://sh-kashan.kashanu.ac.ir/article_110882.html (In Persian)
- Van Verden, C. & Delisle, G. (1721/Printed 1723). *Carte marine de la Mer Caspiene (Composite sheet)* [Map]. David Rumsey Map Collection (List No. 4764.083).
- ابرقویی فرد، حمیده و منصوری، سید امیر (۱۴۰۰). بازخوانی مؤلفه‌های سازنده سازمان فضایی شهر ایرانی پس از اسلام در سفرنامه‌های قرن نهم تا چهاردهم هجری قمری. منظر، ۱۷ (۵۵). ۲۰-۲۹. <https://doi.org/10.22034/manzar.2021.240065.2070>
- ابن اسفندیار، محمد بن حسن بنی‌الدین (۱۳۲۰). *تاریخ طبرستان* (جلد ۱ و ۲). به تصحیح عباس اقبال آشتیانی. پدیده خاور.
- اسدی، منوچهر (۱۴۰۳). *زاغوت: فصلنامه آوای املش*. (۴۲)، ۳۸-۳۰.
- اعظام قدسی، حسن (۱۳۷۹). *خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صدساله*. جلد اول. کارنگ.
- افتخاری، یوسف و زیاری، مانی (۱۳۹۸). *سکه در گیلان*. فرهنگ ایلیا.
- افشار باقری، آرزو، عمرانی پور، علی و وفامهر، محسن (۱۴۰۴). *جستاری بر سیر تحول سازمان فضایی شهر تاریخی شوشتر پیش از دوره اسلامی*. منظر، ۱۷ (۷۰)، ۳۴-۴۳. [manzar.2024.477793.2312/10.22034](https://doi.org/10.22034/manzar.2024.477793.2312/10.22034)
- الکرمی البغدادی، ال‌ب انستاس ماری (۱۹۳۹م). *التقودالعربیة و علم‌النمیات*. المطبعة

العصریه

- بهزادفر، مصطفی (۱۳۹۴). طرح‌ها و برنامه‌های شهرسازی. نشر شهر.
- بُهلر، الکساندر (۱۳۹۸). سفرنامه بُهلر به گیلان و مازندران. به کوشش محمد خزاعی. انتشارات خانه تاریخ و تصویر ابریشمی. (چاپ اثر اصلی ۱۸۵۸-۱۸۶۰)
- بیرونی، ابوریحان (۵۰۱ ه‍.ق). القانون المسعودی. پاریس، نسخه خطی ۶۸۴۰
- توسلی، محمود (۱۳۸۶). طراحی فضای شهری: فضاهای شهری و جایگاه آن‌ها در زندگی و سیمای شهری. نشر شهیدی
- جامه‌بزرگ، زهرا، نجفی، آراز، فخارزین، زرین و حیدری‌باباکمال، یدالله (۱۳۹۹). بررسی سازمان فضایی و کالبدی محله‌های تاریخی شهر همدان در دوره قاجار و تأثیر آن‌ها بر توسعه روابط اجتماعی. مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۴ (۱۴)، ۲۰۳-۲۲۲. <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-379-fa.html>
- روحانی رانکوهی، سیده مانا (۱۴۰۱). گزارش لایه‌نگاری به منظور شناخت لایه‌های فرهنگی محوطه میدان شهرداری (عملیات گمانه‌زنی در مجموعه میدان شهرداری رودسر). پژوهشکده باستان‌شناسی کشور. شماره مجوز: ۴۰۱۳۸۲.
- ساکما: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۳۴۴ ه‍.ق). صلح‌نامه فروش املاک و اراضی واقع در رودسر. شماره سند: ۲۹۶۰۲۳۲۴۳.
- ساکما: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۳۲۵ ه‍.ق). اختلافات ملکی بستگان منجم‌باشی با ورثه شیخ جعفر رودسری. شماره سند: ۲۳۰۲۴۴۳.
- ساکما: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۳۸۹ ه‍.ق). اجاره قریه رودسر توسط دوستعلی‌خان. شماره سند: ۲۴۵۴۵۵۵.
- ساکما: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۳۰۷ ه‍.ش). رسیدگی وزارت داخله به عریضه محسنین و سلامت از بابت تخریب دروازه‌های کاروان‌سرای آن‌ها. شماره سند: ۳۱۰/۱۵۷۹۷.
- ساکما: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۳۱۵ ه‍.ش). رونوشت اسناد خریدوفروش قریه رودسر. شماره سند: ۳۲۰۰۰۱۷۶.
- ساکما: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۳۲۱ ه‍.ش). مکاتبات اداره املاک و اگذاری شهسوار و رودسر در خصوص تعمیر و اجاره حمام رودسر. شماره سند: ۲۴۰/۲۶۲۳۰.
- ساکما: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۳۲۶ ه‍.ش - ۱۳۳۳ ه‍.ش). درخواست مطالبه مال‌الاجاره حمام رودسر. شماره سند: ۲۳۰/۱۱۵۲۶.
- ستوده، منوچهر (۱۳۷۴). از آستارا تا استارباد. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
- ستوده، منوچهر (مصحح) (۱۳۶۲). حدود العالم من المشرق الى المغرب. کتابخانه طهوری.
- سعیدی رضوانی، نوید (۱۳۷۱). شهرنشینی و شهرسازی دوره بیست ساله ۱۳۲۰-۱۳۰۰ ه‍.ش (دوران حکومت رضاخان). فصلنامه تحقیقات جغرافیایی (۲۵)، ۳۵۳-۳۲۸. <http://noo.rs/vRri4>
- سیدرئسی رودسری، حسن (۱۴۰۳). شهر فراموش شده چارچراغ‌ها. فصلنامه آوای املش، ۳۹-۳۷. (۴۲).
- صالحی گیلانی، پیمان (۱۴۰۴ الف). خوشم کهن‌ترین نام رودسر، از خوشم (خوشم) به هوسم. فصلنامه آوای املش، ۵۲-۳۳. (۴۸).
- صالحی گیلانی، پیمان (۱۴۰۴ ب). رودسر شهر پُل‌های خشتی فراموش شده. فصلنامه آوای املش، ۲۶-۲۳. (۴۶).
- صالحی گیلانی، پیمان (۱۴۰۴ ج). رودسر شهر پُل‌های خشتی فراموش شده. فصلنامه آوای املش، ۳۳-۲۸. (۴۷).
- عصام رودسری، محسن (۱۴۰۰). تحولات تاریخی، اجتماعی و اقتصادی رودسر در دوره قاجار [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه گیلان]. مخزن الکترونیکی پایان‌نامه‌ها

- و رسالت دکتری دانشگاه گیلان. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/eaf47e67493006799f6bf79bca7f17ed>
- عظیمی، ناصر (۱۳۹۵). تاریخ گیلان، از آغاز تا پایان حکومت‌های محلی خان سالار. فرهنگ ایلیا.
- غفاری سده، علی (۱۳۷۳). سازمان‌های فضایی در معماری شهرهای سنتی ایران. فصلنامه صفا، ۴ (۲)، ۳۷-۲۶. https://soffeh.sbu.ac.ir/article_100281.html
- فرای، ریچارد نلسون (۱۳۶۳). تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه (حسن انوشه، مترجم). نشر امیرکبیر. (چاپ اثر اصلی ۱۹۶۳)
- فریزر، جیمز بیلی (۱۳۶۴). سفرنامه فریزر، معروف به سفر زمستانی (منوچهر امیری، مترجم). نشر توس. (چاپ اثر اصلی ۱۸۳۸)
- فندرسکی آیتی، سیدرضا (۱۳۹۳). تاریخ هوسم (رودسر از آغاز تا دوران معاصر). آبشامه.
- قاشانی، عبدالله (۷۵۲ ه‍.ق). تاریخ اولجایتو. ایصوفیه، نسخه خطی ۳۰۱۹.
- کوچکی، کریم (۱۳۹۷). گنجینه‌های روی خاک. فصلنامه آوای املش، ۱۷-۱۳. (۲۲).
- کوچکی، کریم (۱۳۹۸). گنجینه‌های روی خاک. فصلنامه آوای املش، ۲۷-۲۶. (۲۴).
- مادلونگ، ویلفرد (۱۹۸۷ م). اخبار ائمه زیدیه فی طبرستان و دیلمان و جیلان. دارالنشر فرانکفاینر.
- مخلص، فنوش (۱۳۹۶). ساختار چندهسته‌ای مدینه‌های مراکش. هنر و تمدن شرق، ۵ (۱۶)، ۲۲-۱۵. https://www.jaco-sj.com/article_55148.html
- مرعشی، میرظهیرالدین سید نصرالدین (۱۳۳۳). تاریخ طبرستان و مازندران و رویان. با تصحیح شایان عباس. فردوسی.
- مرعشی، میرظهیرالدین سید نصرالدین (۱۳۶۴). تاریخ گیلان و دیلمستان. با تصحیح منوچهر ستوده. انتشارات اطلاعات.
- مقدسی، محمد بن احمد (۸۹۹ ه‍.ق). أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم. نسخه خطی کتابخانه برلین شماره ۶۰۳۴.
- مکنزی، چارلز فرانسیس (۱۳۵۹). سفرنامه شمال (منصور اتحادیه، مترجم). نشر گستره. (چاپ اثر اصلی ۱۸۵۸)
- منصوری، سید امیر (۱۳۹۹). سازمان فضایی شهر ایرانی دوره اسلامی. انتشارات پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر
- میرابوالقاسمی، محمدتقی و کوچک‌پور، صادق (۱۳۶۹). نهضت جنگل و اوضاع فرهنگی/اجتماعی گیلان و قزوین. نشر گیلکان.
- میرزا ابراهیم (۱۳۵۵). سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان و گردآورنده مسعود گلزاری. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۵۴). سفرنامه ابودلف در ایران (سید ابوالفضل طباطبایی، مترجم). نشر زوار. (چاپ اثر اصلی ۱۹۵۵)
- نائب‌الصدر شیرازی، میرزا محمد معصوم (۱۳۹۳). مسافرت گیلان. تألیف هومن یوسفدهی. فرهنگ ایلیا.
- نصری رودسری، حسین (۱۳۹۴). درآ مدی بر سیر تحولات اجتماعی شهرستان رودسر، از زنده‌به‌تانیم قرن گذشته. نشر جیسا.
- نطاق، محمدجواد و حسین‌زاده، مهدی (۱۴۰۲). بررسی سیر تحولات و تغییرات سازمان فضایی شهر مشهد. منظر، ۱۵ (۶۳)، ۳۷-۲۶. <https://doi.org/10.22034/man-zar.2022.344669.2195>
- وارثی، حمیدرضا، زنگی‌آبادی، علی و وفائی، ابوذر (۱۳۸۵). سیر تحولات تاریخی و کالبدی بافت قدیم شهر کاشان. فصلنامه کاشان‌شناخت، ۲ (۳)، ۱۵۵-۱۲۷. https://sh-kashan.kashanu.ac.ir/article_110882.html